

Теруге:
Редактор

Д. Ақышев

«Экономикалық шолу» шығарылымының мазмұны №3 2013

№	Мақаланың атауы	Автор	Бөлімше	Көлемі, бет
Теңгеге – 20 жыл!				
1.	Қазақстан Республикасында ұлттық валютаның қалыптасуы	Асанова Д.С.	Қолма-қол ақшамен жұмыс департаменті	4
2.	Қазақстан Ұлттық Банкінің 20 жыл ішіндегі ақша-кредит саясаты	Дускалиева С Шаяхмет Д.Ш.	Зерттеулер және стратегия департаменті	7
3.	Қазақстан Республикасы төлем жүйелерінің дамуы	Имангазина А.К. Шаймерденов Р.Ж.	Төлем жүйелері департаменті	6
4.	Валюталық реттеу саясатының 1991-2012 жылдар аралығындағы эволюциясына шолу	Кабетенова В.Г. Сманов Е.К.	Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті	5
5.	Қазақстан Ұлттық Банкінде банктік және ақша-кредиттік статистиканың қалыптасуы мен дамуы	Давлетгильдеева Н.Б	Статистика департаменті	5
6.	Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алтынвалюта резервтері	Мухаметов И.Н.	Монетарлық операциялар департаменті	6
7.	Бірыңғай экономикалық кеңістікті құру жағдайында Қазақстан Республикасындағы валюталық реттеу мен валюталық бақылау	Адилышенова Н.А. Мурзаева З.Б.	Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті	4
8.	Ұлттық Банктің сыртқы сектор статистикасы саласындағы статистикалық қызметі	Базарова С.Т. – Жұмабекова А.Ж.	Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті	3
9.	Қазақстан Республикасы қаржы секторының дамуындағы бағалы қағаздар нарығының рөлі	Нұрпейісов Д.Қ.	Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығын және исламдық қаржыландыруды дамыту департаменті	4
10.	Қазақстанда бағалы қағаздар нарығының даму және реттеу үрдістері	Саламатова Н.К.		4

11.	ҚР Ұлттық Банкінің кәсіпорындар мониторингі: даму кезеңдері	Орлов П.Е.	Зерттеулер және стратегия департаменті	5
12.	Павлодар облысындағы банк жүйесінің даму тарихы	Маутин С.Т.	Павлодар филиалы	5
13.	Бухгалтерлік есеп саласының қалыптасу тарихы	Рахметова С.К.	Бухгалтерлік есеп департаменті	6
14.	Шығыс Қазақстан облысында ұлттық валютаны енгізудің тарихы	Татунбетова А.К.	Шығыс Қазақстан филиалы	3
	Барлығы			

Қазақстан Республикасында ұлттық валютаның қалыптасуы

Асанова Д.С. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Қолма-қол ақшамен жұмыс департаменті қорларды жоспарлау және эмиссиялық-кассалық операциялар басқармасының бас маман-экономисі

2013 жылғы 15 қарашада ұлттық валюта – Теңгеге 20 жыл толады. Бүгінгі күні тәуелсіз Қазақстан – өзінің валютасы бар, өзіндік келбеті бар, ерекшеліктері мен ұстанымы бар табысты ел.

Салыстырмалы түрде алғанда жас валюта толыққанды ұлттық ақша бірлігі ретінде қалыптасты және оны тәуелсіз Қазақстанның экономикалық негізі, тәуелсіздігіміздің және еліміздің табысты дамуының нышаны деп санауға әбден болады. Ол әлемдік дағдарыстарға да, мұнайдың әлемдік бағасының ауытқуларына да төтеп берді. Ең бастысы теңге халықтың сенімінен шыға білді.

1993 жылы өзіміздің ұлттық валютамызды енгізу Қазақстанның жаңа тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі болды, себебі ұлттық валюта мемлекеттік нышандардың бірі және ел егемендігінің көрсеткіші болып қоймай, қазақстандық банк жүйесін құру және дербес ақша-кредит және бюджет-салық саясатын жүргізу жолымен елдің өз нарықтық экономикасын жылдам құруына мүмкіндік берді.

Ұлттық валютаны енгізудің алдында елде Ресейдегі, Қазақстандағы және бұрынғы Кеңестің басқа республикаларының ақша айналысында қалыптасқан күрделі ахуалмен байланысты оқиғалар орын алды. 1993 жылғы шілдеде Ресейдің Орталық банкі ақша реформасын жүргізді, оның барысында кеңестік ақша бегілері толығымен айналыстан алынып, олар Ресейдің жаңа рубліне айырбасталды. Бұл акция, шын мәнінде, ескі рубль аймағының құлауын білдірді.

Ресейдің Орталық банкі күшін жойған, ұзақ және ірі номиналдардағы ескі үлгідегі кеңестік рубльдің ағыны бұрынғы кеңестік республикаларға, оның ішінде Қазақстанға да үлкен көлемде ағылып келіп жатты. Нәтижесінде, баға көтеріліп, халықтың жинақ шоттарындағы ақшасы тез құнсыздана бастады, дүкен сөрелеріндегі тауарлар әп-сәтте сатылып жатты, бұл инфляцияның жаңа айналымына, кейіннен – гиперинфляцияға және халықтың өмір деңгейінің төмендеуіне әкеп соқты.

Осылайша, оқиғалардың дамуы республикамыздың алдына өзінің ұлттық валютасын енгізу қажеттігі міндетін қойды. Өзінің ұлттық валютасын енгізу туралы шешім экономиканың жаңа даму кезеңіне республиканың шығуы үшін маңызды болды. Себебі нарықтық экономиканың негіздері өте қиын жағдайларда 20 жыл бұрын қалыптасқан болатын. Бұрынғы экономикалық байланыстар үзілді, өнеркәсіп өндірісінде де, аграрлық секторда да құлдырау байқалды.

Қалыптасқан дағдарыс жағдайынан жылдам шығу үшін түбегейлі ақша реформасын жүргізу қажет болды. Осы жағдайларды назарға ала отырып, республика Президенті мен Үкіметі ұлттық валютаны енгізу туралы шешім қабылдады. Өзіміздің ұлттық валютамызды енгізу жөніндегі шұғыл экономикалық және ұйымдастыру шараларының бағдарламасы әзірленді. Ең алдымен, қолма қол ақша айналысының құралдарын – банкноттар мен монеталарды дайындауға назар аударылды. Басқа елдердегі, әсіресе ТМД елдеріндегі ұлттық валютаны енгізудің тәжірибесі зерделенді. Банкноттар мен монеталардың қажетті санын айқындау және олардың купюралық құрылымы бойынша байыпты жұмыс жүргізу қажет болды, консультация алу үшін Ұлттық Банк әлемнің көптеген елдерінде валюталарды енгізу жөніндегі маман - доктор Л.С. Пейнді шақырды. Осылайша, 1992 жылдың соңында банкноттарды дайындауға берілген тапсырма орындалды. 1993 жылғы 12 қарашада Президент Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан Республикасының ұлттық валютасын енгізу туралы» жарлыққа қол қойды. Ал 15 қарашадан бастап теңге елдегі жаңа төлем құралы және есеп айырысу бірлігі ретінде айналысқа түсе бастады.

Теңгенің қалыптасуының алғашқы жылдарында теңгенің төлемдік функциясын күшейту және ұлттық валютаға деген сенімді арттыру негізгі міндет болды. Осы мақсатта теңгемен төлеуге экспорттық және импорттық баж салықтары, кедендік төлемдер көшірілді, шетел валютасында бөлшек сауда жасауға тыйым салынды.

Өндірістің дамуына, шетелдік капиталдың елге келуінің ұлғаюына, ірі отандық инвесторлардың пайда болуына қарай ұлттық валюта нығая бастады.

Қазақстан Республикасы Банкнот фабрикасы және Теңге сарайы түрінде өзінің ақша белгілері өндірісін құрды.

Қазақстан Республикасының айналыстағы ақша белгілері банкноттар мен монеталардан тұрады. Банкноттар мен монеталарды шығаруды, олардың айналысын ұйымдастыруды және олардың Қазақстан Республикасы аумағында айналыстан алуды Қазақстанның Ұлттық Банкі ғана жүзеге асырады, ол қолма-қол ақша айналысы үшін қажетті банкноттар мен монеталар санын айқындайды, олардың дайындалуын қамтамасыз етеді, қолма-қол ақшаны сақтау, жою және инкассациялау тәртібін белгілейді.

20 жылда шығарылған барлық банкноттарды бірнеше серияға бөлуге болады. Шартты түрде «Портреттер» деп аталатын серия 1993 жылғы 15 қарашада – Қазақстанның ұлттық валютасы енгізілген күні шығарылды. Ол номиналы 1 теңгеден 100 теңгеге дейінгі банкноттардан тұрды.

Елдің экономикасындағы дағдарыс ахуалы, инфляцияның жоғары болуы және айналыстағы алғашқы жылдары теңгенің девальвациясы, сондай-ақ халық кірісінің ұлғаюы және 1990 жылдардың аяғы мен 2000 жылдардың басындағы экономиканың бірқатар салаларының дамуы номиналы үлкенірек банкноттарды шығаруға қажеттілік туындатқан факторлар болды. Бұл банкноттар екінші серия – «Аль-Фарабиден» тұрды, ол номиналы 200 және 500 теңгелік банкноттар айналысқа шығарылған 1994 жылдан бастап айналысқа номиналы 1000 теңгелік банкноттар шығарылған 2003 жылға дейін айналысқа шығарылуымен қалыптасты. Банкноттарды қолдан жасау тәуекелін болдырмау мақсатында номиналы үлкен банкноттарды шығарумен қатар осы сериядағы бұрын шығарылған банкноттарды жетілдіру жөнінде шаралар қабылданды.

Ұлттық валютаның қорғаныш элементтерін күшейту мақсатында 2006 жылы жаңа дизайндағы номиналы 200, 500, 1000, 2000, 5000 және 10000 теңгелік банкноттар шығарылған болатын, шартты түрде бұл серияны «Бәйтерек» деп атауға болады. Бұл дизайндағы банкноттар қандай да бір номиналды қабылдауда қателікке бой ұрындырмайды, себебі барлық номинал түсі бойынша да, көлемі бойынша бір біріне ұқсамайды.

2006 жылы барлық номиналдағы банкноттар жаңартылғаннан кейін жаңа дизайндағы бірнеше ескерткіш банкнот әзірленіп, айналысқа шығарылды. Мәселен, 2008 жылы ұлттық валюта – теңгенің енгізілуінің 15 жылдығына арналған, номиналы 5000 теңгелік банкнот айналысқа шығарылды, онда әлемде тұңғыш рет 2008 жылғы ең үздік қорғаныш элементі ретінде танылған «Spark» қорғаныш элементі қолданылды. 2010 жылы Қазақстанның Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымындағы төрағалық етуіне арналған номиналы 1000 теңгелік ескерткіш банкнот айналысқа шығарылды. 2011 жылы 7-ші қысқы Азия ойындарына арналған номиналы 2000 теңгелік ескерткіш банкнот, Қазақстан Республикасының Ислам Конференциясы Ұйымындағы төрағалық етуіне арналған номиналды құны 1000 теңгелік ескерткіш банкнот және «2011 жылғы үздік банкнот» марапатын алған, Қазақстан тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған номиналы 10000 теңгелік банкнот айналысқа шығарылды.

2011 жылдан бастап бет жағында «Самұрық» монументі бейнеленген жаңа дизайндағы банкноттар шығарыла бастады. Қазіргі уақытта бұл сериядағы банкноттың үш номиналы – 2000, 5000, 10000 теңгелік номиналдар 2006 жылы шығарылған банкноттардың осындай номиналдарымен қатар айналыста жүр. Жаңа дизайндағы банкноттарда қорғаныш элементтерінің ең көп ықтимал саны пайдаланылды, оларды саусақтың ұшымен де, сол сияқты көзбен қарап та анықтауға болады.

Бастапқыда қағазбен шығарылған тиындарды есептемегенде, ұлттық валюта монеталары да екі сериямен шығарылды.

«Портреттер» сериясының банкноттарымен бір мезгілде ұлттық валютаны айналысқа енгізген кезде номиналы 1, 2, 5, 10, 20, 50 теңгелік қағаз тиындар айналысқа шығарылды. Бірнеше айдан соң, келесі, 1994 жылдың басында номиналы 1, 3, 5, 10 және 20 теңгелік монеталар және қағаз тиындарды ауыстыру үшін номиналы 2, 5, 10, 20 және 50 тиын монеталар айналысқа шығарылды. Бұл монеталар 1993 жылғы үлгідегі монеталардың бірінші сериясын құрады.

Кейінгі жылдары орын алған инфляциялық үдерістер тиындардың өздерінің сатып алу қабілетін тез жоюына әкеп соқтырды. Теңге монеталардың салыстырмалы түрде алғанда ірі мөлшері және жекелеген монеталардағы номиналдың ұсақ бейнеленуі есеп айырысу кезінде, әмияндарда, қалтада сақтауға ыңғайсыздық туғызды. Сонымен бірге кейбір номиналдардың басқа елдердің монеталарымен сәйкес келетін мөлшері болды, ал бұған жол беруге болмайды.

Осыған орай, 1997 жылы бұрынғы монеталарды және ұсақ номиналдағы банкноттарды ауыстыру үшін теңге монеталардың жаңа қатары бекітілді. Бұл монеталар 1998 жылғы 11 қарашада шығарылды. 1993 жылғы үлгідегі монеталарды және төмен номиналдағы банкноттарды ауыстыруды жеделдетуге бағытталған, Ұлттық Банк қабылдаған шаралар 2001 жылдың аяғында банкноттардың ұсақ номиналдары мен ескі монеталардың 1997 жылғы үлгідегі монеталарға толығымен ауыстырылуына әкелді.

Кейіннен 1997 жылғы үлгідегі монета қатары екі: 2 теңгелік және 100 теңгелік номиналды толықтыру арқылы түрлендірілді. 100 теңгелік монеталар 2002 жылғы 1 шілдеде шығарылуы тоқтатылған осындай номиналдағы банкноттарды ауыстыру үшін шығарылды. 2005 жылғы 1 қаңтарда айналысқа шығарылған 2 теңгелік монеталар негізінен ең төмен номинал – 1 теңгеге сай келетін ұсақ номиналдардағы қажеттіліктің шекті салмағын төмендетуге арналған.

Айналыстағы монеталардан басқа Ұлттық Банк алтын және күміс инвестициялық монеталарды, сондай-ақ алтыннан, күмістен және нейзильбер қоспасынан коллекциялық және ескерткіш монеталарды шығарады. Коллекциялық монеталарды мемлекеттер тарихи оқиғаларды, мәдениет ескерткіштерін, атақты қайраткерлерді мәңгі есте қалдыру, мәдениет пен спорт саласындағы мерекелік күндер мен жетістіктердің құрметіне шығарады. Олар елдің және тарихи дәуірдің «өкілдері», «таныстыру парағы» болып табылады.

Халықаралық сарапшылардың пікірінше, тәуелсіз Қазақстанның монеталары көне монета соғушылардың дәстүрлерін және заманауи технологияларды бойына табысты сіңірген. Күнделікті өмірде қолданылатын айналыстағы монеталар коллекциялық монеталар сияқты кәсіби мамандардың және коллекционерлердің жоғары бағасын алуда. Бұған Қазақстан теңге сарайының және Ұлттық Банк дизайнерлерінің Қазақстан 2001 жылдан бері қатысатын Базельдегі Дүниежүзілік нумизматикалық конференция-көрмесі, Сан-Францискодағы, Сингапурдағы, Пекиндегі көрмелер сияқты беделді форумдарға қатысуы, сондай-ақ Ұлттық Банкке және Қазақстан теңге сарайына жіберілетін коллекционерлердің көптеген сұратулары мен пікірлері растау болып табылады.

Қазіргі уақытта қолма-қол емес айналыстың басым түсуіне қарамастан, экономикалық өмірдің кейбір салаларында ақшаның болуы өз мәнін сақтап отыр, себебі көп жағдайда қолма-қол ақша айналысының жай-күйіне валютаның сатып алу қабілеті байланысты болады. Халықтың түрлі топтарының қолма-қол ақшаға немесе жекелеген номиналдарға немесе өзге де төлем құралдарына басымдық беруі кірістер деңгейіне, есеп айырысу орнына, тауарлар мен қызметтерді сатып алу мақсаты мен сомасына байланысты.

Бүгінде банкнот қатары құны 200, 500, 1000, 2000, 5000 және 10000 теңгелік банкноттардың номиналдарымен ұсынылған. Монета қатары 1-2-5-10-20-50 және 100 теңгелік қатарынан еселенген құрылымды құрайды.

2013 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша ұлттық валюта енгізілген сәттен бастап дайындалған ұлттық валюта ақша белгілерінің жалпы сомасы 7 008,9 миллиард теңгені

кұрады. Бұл сомадан ҚРҰБ-дағы қолма-қол ақшаға 57,1%, ЕДБ-да – 2,5%, банк секторынан тыс – 40,4% тиесілі.

Қазақстанның валютасы өз тарихының түрлі оң және теріс кезеңдерінен өтіп, ақшаның негізгі: құн өлшемі, төлем, жинақтау және айналыс құралы сияқты функцияларын табысты атқара отырып, толыққанды ұлттық ақша бірлігі ретінде қалыптасты. Кез келген валютаның маңызды қасиеті – оның қорғаныш қасиеттері екенін атап өткен жөн және Қазақстан теңгенің әлемнің барынша қорғалған валюталарының бірі екендігін ерекше мақтан тұтады.

Бүгінде біздің ұлттық валютамыздың бірыңғай қатары, ортақ тұжырымдамасы мен дизайны бар, оларға көркемдік, сол сияқты технологиялық сипаттағы ұғымдар кіреді. Теңге сондай-ақ ту, елтаңба және әнұран сияқты Қазақстан мемлекеттілігінің әрі еліміздің экономикалық тәуелсіздігінің, тұрақтылығы мен табысты дамуының нышаны болып табылады.

20 жылдың ішінде республикамыз әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағытында айтарлықтай табыстарға жетті. Біз таңдаған ел дамуының саяси, әлеуметтік-экономикалық және сыртқы саяси үлгісі өзінің тиімділігін және ұлттық валютаның орнықтылығын дәлелдеді.

Әдебиет тізімі

«Теңгеге 10 жыл» брошюрасы, Алматы 2003 ж.

«Денежной реформе 16 лет» «Деловой Казахстан» № 43(190) 06.11.2009 ж.

Қазақстан Ұлттық Банкінің 20 жыл ішіндегі ақша-кредит саясаты

Дускалиева С.С. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Зерттеулер және стратегия департаменті экономикалық зерттеулер басқармасының бас маман-талдаушысы

Шаяхмет Д.Ш. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Зерттеулер және стратегия департаменті экономикалық зерттеулер басқармасының жетекші маман-талдаушысы

1993 жылғы 15 қараша әрбір Қазақстан тұрғынының өмірінде маңызды тарихи оқиғамен атап өтілді. Бұл күні еліміздің тәуелсіздігінің бір белгісі болған Қазақстан Республикасының өзінің меншікті валютасы – теңге алғашқы рет енгізілді. Осы сәттен бастап егемен Қазақстан тарихында дербес экономикалық және ақша-кредит саясатын жүргізу мәселелерінде жаңа белестер басталады.

Ұлттық валютаның қалыптасуы және гиперинфляцияны ауыздықтау

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда, және кеңістік кезеңнен кейінгі көптеген мемлекеттерде күрделі макроэкономикалық жайдай орын алды. Біздің елімізде осындай экономикалық жағдайдың негізгі себептері кеңістік кезеңнен кейінгі елдер арасында шаруашылық байланысының ажырауы және өнеркәсіп өндірісінің құлдырауы, ескі үлгідегі рубль ақша белгісінің қисапсыз қаптап кетуі, бағаны ырықтандыру процесі және басқа да маңызды факторлар болғаны мәлім. Жалпы, 1991 - 1995 жылдар аралығы кезеңінде Қазақстанда тауарлар мен қызметтер өндірісі 50%-ға төмендеді. Тұтыну бағалары аса жоғары қарқынмен өсті, 1992 - 1994 жылдар аралығында гиперинфляция төрт белгісі бар цифрмен өлшенді. Жылдық инфляцияның ең жоғары деңгейі 1994 жылдың шілдесіне келді – 3122%. Оның үстіне, ұлттық валютаның айырбастау бағамының айтарлықтай әлсіреуі баға өсуінің жоғары қарқынын қыздырды. 1994 жылы АҚШ долларына қатысты айырбас бағамы іс жүзінде 8 есе құнсызданды. Теңге енгізілгеннен кейін республикада басқарылатын өзгермелі айырбас бағамы режимі жұмыс істегендігін атап өткен жөн.

Ел үшін осындай қиын кезеңде Ұлттық Банктің және Қазақстан Үкіметінің негізгі міндеттері гиперинфляцияның алдын алу және өнеркәсіптік өндірістің құлдырауын тоқтату. Ұлттық Банк сол кезеңдерде кәсіпорындарға кредиттер бере отырып, коммерциялық банктің функцияларын жүзеге асырды және республикалық бюджет тапшылығын қаржыландырды. Орын алған жағдайды жақсарту үшін жедел шаралар қабылдау және экономикалық, оның ішінде теңге енгізілгеннен кейін тәуелсіз жүргізу мүмкін болған ақша-кредит саясатында реформалар жүзеге асыру қажет болды.

Ақша-кредит саясатындағы өзгерістердің бірінші қадамы Ұлттық Банк 1994 жылы жеңілдікпен қарыз беруден біртіндеп кетуі және кәсіпорындардың Ұлттық Банкке тікелей өтініштерін қарау болды. Республикалық бюджет тапшылығын қаржыландыруға кредиттік ресурстар арқылы және қайтарымды негізде беріле бастады, ал 1995 жылы бұл тәжірибе толығымен тоқтатылды.

1995 жылғы 30 наурызда Ұлттық Банк туралы заң қабылданды, осы Заңға сәйкес ақша-кредит саясатының негізгі міндеті болып ұлттық валютаның ішкі және сыртқы тұрақтылығын қамтамасыз ету, яғни инфляцияның төменгі қарқынын және тұрақты айырбас бағамын қамтамасыз ету айқындалды. Ұлттық Банк өз қызметінде басқа мемлекеттік құрылымдардан тәуелсіз және Қазақстан Президентіне есеп беретін орган болды.

Сонымен, 1995 жылы Ұлттық Банк директивті кредиттер беруді тоқтатты. Осы сәттен бастап экономиканы кредиттеу функциялары банктерге көшті. Нәтижесінде, банктерді қайта қаржыландыру механизмі айтарлықтай өзгерді: кредиттік ресурстарды Ұлттық Банк кредиттік аукциондар арқылы және ломбар негізінде орналастыра бастады. Осылайша, қайта қаржыландырудың ресми мөлшерлемесімен және ең төменгі резервтік талаптардың

нормативтерімен қатар ішкі валюта нарығында сатып алу және сату операциялары, ломбард кредиттері, Ұлттық Банктің қысқа мерзімді ноттары сияқты жаңа құралдар енгізілді.

Уақтылы қабылданған шаралар нәтижесінде 1995 жылдың соңында жылдық инфляция 60%-ға дейін бәсеңдеді. Алайда, теңгенің айырбас бағамының әлсіреуі және өндіріс көлемінің төмендеуі жалғасты.

1998 жылдан бастап республикалық бюджет тапшылығын Ұлттық Банктің қаражаты есебінен тікелей қаржыландыруға заңнама актілерінде тыйым салынды. Бюджет тапшылығын қаржыландыру Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің мемлекеттік бағалы қағаздарды шығару арқылы жүзеге асырыла бастады. Өз кезегінде, бұл меншікті бағалы қағаздар нарығының туындауына және дамуына ықпал етті. Инфляцияның шапшаң төмендеуі жалғасты және 1996 жылғы 28,7%-дан 1998 жылғы 1,9%-ға дейін төмендеді. Өндірістің төмендеуі қарқыны айтарлықтай баяулады: егер жалпы 1993-1995 жылдары өндіріс жыл сайын орта есеппен 10%-ға азайса, онда 1996-1999 жылдары өндірістің 0,75%-ға орташа жылдық өсуі байқалды.

Сонымен қатар, аймақтық қаржылық дағдарыс салдарынан 1999 жылғы сәуірде ұлттық валютаның девальвациясына байланысты Қазақстанның сауда әріптес елдеріндегі ұлттық валюталардың девальвациясы және мұнайдың әлемдік бағасының төмендеуі, 1999 жылдың қорытындысы бойынша инфляция 17,8% деңгейінде болды. Девальвациядан кейін еркін өзгермелі айырбас бағамының режимі енгізілді және ұлттық валютаның динамикасы тұрақтандырылды. Ұлттық Банктің ақша-кредит саясатының құралдары репо операциялары және «овернайт» кредиттері тәжірибеге енгізілуі есебінен толықтырылды.

Макроэкономикалық тұрақтылықты қалпына келтіру және экономиканың өсуі

2000 жылдан бастап Қазақстан экономикасы үшін жағымды ішкі және сыртқы орта қалыптасты. Әлемдегі іскерлік белсенділіктің жандануы, негізгі шикізат тауарларына әлемдік бағаның өсуі Қазақстандағы экономикалық ахуалдың жақсаруына ықпал етті. 2000-2002 жылдары теңгенің айырбас бағамының динамикасы тұрақты болып қалды. Теңгенің ішкі және сыртқы тұрақтылығын қамтамасыз етудің негізгі мақсатына қол жеткізілді. Жалпы ішкі өнімнің нақты өсуі орта есеппен 10%-дан асты. Жылдық көрсеткішпен инфляция 10%-дан төменді құрады.

Сонымен қатар, ақша-кредит саясатының құралдары аз ғана өзгерістерге тап болды. «Овернайт» қарыздары және репо операциялары бойынша 2000 жылдың наурызынан бастап пайыздық мөлшерлеме күнделікті негізде, 2002 жылғы мамырдан бастап ай сайынғы негізде белгіленді.

Қаржы секторындағы реформа макроэкономикалық тұрақтылыққа ресми қол жеткізгеннен кейін де жалғасты. 2003 жылы заңнама актілеріне қаржы ұйымдарын реттеу және қадағалау мәселелері жөнінде өзгерістер енгізілді. Соларға сәйкес 2004 жылдан бастап Ұлттық Банктің қаржы нарығын қадағалау және реттеу функциялары жаңадан құрылған Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қары ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігіне өтті. Нәтижесінде Ұлттық Банкке негізгі мақсат - елдегі баға тұрақтылығын қамтамасыз ету бекітілді. Осылайша Ұлттық Банк классикалық орталық банктің функцияларын орындай бастады.

Оның үстіне, ақша-кредит саясатының жаңа негізгі мақсаты аясында Ұлттық Банк жүргізіліп отырған ақша-кредит саясаты туралы жұртшылықты ақпараттандыру және мөлдірлігін арттыру үшін және 2004 жылдан бастап тоқсан сайынғы негізде әлемдік тәжірибеге сәйкес 2004 жылдан бастап «Инфляцияға шолу» ресми басылымын шығара бастады. Басылымға сол кезеңде инфляция, салықтық-бюджеттік саясаты, ақша-кредит саясаты және инфляцияға болжам сияқты бөлімдер енгізілген болатын.

2004 – 2006 жыл аралығындағы кезең тұрақты және экономиканың сенімді өсуімен сипатталды. Инфляция да құптарлық шекте болды, ол 9,0%-дан аспады. Экономикалық өсу жоғары деңгейде болды, 2000 – 2006 жылдар аралығындағы кезеңде нақты ЖІӨ ұлғаюы орташа алғанда 10%-дан асады. 2003-2004 жылдары айырбас бағамы қолайлы сыртқы экономикалық жағдай аясында нығайды. Экономиканы кредиттеу қарқыны аса жоғары

болды, бұл экономиканың жекелеген секторларын шектен тыс кредиттеуге және «көпіршіктің» туындауына әкелді. Бос ақша қаражатын салу үшін қаржы құралдарының шектеулі болуы аясында экономика субъектілерінде оларды пайдалы инвестициялау мәселесі тұрды. Бос ақша ресурстарын орналастыру жағынан қарағанда құрылыс секторын анағұрлым дамыту жағдайында бұл сала аса тартымды болды. Нәтижесінде ипотекалық кредиттеу және үлестік құрылыс айтарлықтай өсті, бұл жылжымайтын мүлік бағасының бірден өсуіне әкеп соқтырды.

2006 жылы көбінесе, шетелдің қаржы нарықтарындағы төменгі мөлшерлеме салдарынан банктік өтімділік тарихы жағынан жоғары деңгейде болды. Ұлттық Банк осы жағдайға орай «катал» ақша-кредит саясатын жүргізді. Өтімділік мөлшерлемесін арттыру және алу бойынша шаралар қолданылды. 2006 жылғы шілдеде ең төменгі резервтік талаптардың (ЕТРТ) жаңа механизмі енгізілді. Осы кезден бастап ЕТРТ нормативтері ішкі міндеттемелер бойынша және басқа да міндеттемелер бойынша орындала бастады, бұрын ЕТРТ ортақ нормативі қолданылған болатын. Оның үстіне Ұлттық Банктің операциялары бойынша мөлшерлемелер бірегейлендірілді. Ақша-кредит саясатының бірыңғай және негізгі пайыздық мөлшерлемесі қайта қаржыландырудың ресми мөлшерлемесі болды.

Әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысы

2007 жыл Қазақстан экономикасының, сондай-ақ бүкіл әлем экономикасының дамуындағы бетбұрыс жылы болды. 2007 жылдың ортасында АҚШ ипотекалық нарығында дағдарыс жағдайы туындады. АҚШ-тағы ипотекалық дағдарыстың бірінші белгілері 2006 жылы жылжымайтын мүлік сатылуының төмендеуі түрінде көрініс берді, ал 2007 жылғы көктемде тәуекелі жоғары ипотекалық кредиттердің дағдарысына ұласты. Осының аясында ірі батыс банктері өтімділікке және активтердің жай-күйіне байланысты қиыншылықтарға тап болды. 2008 жылы дағдарыс әлемдік сипатына ауысты және өндірістің өсу қарқының айтарлықтай баяулауы байқала бастады.

2007 жылы тамызда соңғы жылдары динамикасы тұрақты болған теңгенің айырбастау бағамы 4,2%-ға күрт әлсіреді. Сыртқы баға күйзелісіне ұшырап, 2007 жылдың қорытындысы бойынша инфляция соңғы 7 жылда ең жоғары деңгейіне жетіп, 18,7% болды. Бұл ретте, егер 2007 жылдың бірінші жартысында инфляция 4,6% ғана болса, екінші жартысында – тағы да 13,6% «қосты».

Осындай жағдайда, банк секторының сыртқы кредиттік ресурстарға қол жетімділігі шектеулі болды, бұл банк өтімділігінің төмендеуіне әсер етті. Екі жағымсыз процесстің (өтімділіктің төмендеуі және инфляцияның өсуі) қатар туындауы, бір мезгілде пайдаланған кезде бір біріне қайшы келетін банк жүйесінің тұрақтылығын қолдау бойынша шаралар мен баға тұрақтылығын қамтамасыз ету шараларының арасында басымдықты белгілеу қажеттігін талап етті. Бұны банк жүйесінің тұрақтылығын қолдау үшін өтімділікті салуды талап ететінімен, ал инфляциялық қысымды төмендету үшін – оны сіңіру қажеттігімен түсіндіруге болады.

Нәтижесінде, Ұлттық Банк ақша-кредит саясатының басымдықтарын қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ету жағына ауыстырды. Егер 2007 жылдың ортасына дейін Ұлттық Банк банк жүйесінде өтімділікті алу операцияларын көбінесе өзінің қысқа мерзімді ноттарын шығару және депозиттерді тарту арқылы жүргізсе, онда тамыздан бастап кері репо операцияларын жүргізу көлемін ұлғайтты және валюталық СВОП операцияларын жүргізді. Сондай-ақ, кері репо операцияларын жүргізген кезде кепілдік қамтамасыз етудің тізбесі кезең-кезеңімен кеңейтілді.

Әлемде азық-түлік бағасының өсуі 2008 жылдың бірінші жартысында да жалғасты. Сонымен бірге, шикізат тауарларының әлемдік бағалары да өсті. Нәтижесінде, тауар нарықтарында «баға көпіршігі» пайда болды, ол 2008 жылдың екінші жартысында жарылып, азық-түліктің, шикізат тауарларының және метал бағаларының күрт төмендеуіне әкелді. Шикізат тауар бағаларының төмендеуі Қазақстан экономикасының нақты секторының жай-күйіне кері әсерін тигізді. Нақты ЖІӨ өсуі 2008 жылдың аяғында 3,3% болды. Бұл инфляцияның 2008 жылғы тамыздағы 20,1%-дан 2008 жылғы желтоқсандағы 9,5%-ға дейін

баяулауымен қатар жүрді. Инфляцияның баяулауын және оны жеделдету үшін негізгі факторлардың болмауын ескере отырып, негізгі басымдық жағдайды тұрақтандыруға және банк жүйесіндегі қысқа мерзімді өтімділікті қолдауға берілді.

2009 жылы инфляцияның тұрақты төмендеуінің үрдісі байқалды. Іскерлік белсенділіктің төмен болуы, банктердің кредиттік қызметінің тоқырауы, халықтың ақша табысының өсу қарқының төмен болуы, шектеулі тұтынушылық сұраныс экономикадағы инфляциялық аяның тарылуының негізгі факторлары болды. 2009 жылдың қорытындысы бойынша жылдық инфляция 6,2% деңгейде қалыптасты (2003 жылдан бастап ең төменгі деңгейі). 2009 жылы нақты ЖІӨ-нің өсуі 1,2% құрады.

Қазақстандық экспорттың шикізат тауарларының әлемдік бағаларының төмендеуі ұлттық валюта бағамына қысым жасады, алайда оның деңгейіне Ұлттық Банктің тарапынан айтарлықтай валюта өктемдіктерімен қолдау көрсетілді.

Сонымен бірге, 2008 жылдың екінші жартысында және 2009 жылдың басында Қазақстанның негізгі сауда әріптес елдерінде валюталардың, оның ішінде ресей рублінің айтарлықтай әлсіреуі процестері байқалды. Бұл жағдайда Қазақстан алтынвалюталық активтерді сақтап қалу және отандық өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін қолдау үшін 2009 жылғы ақпанда теңгенің бір жолғы девальвациясын жүргізуге мәжбүр болды. Айырбастау бағамының жаңа дәлізі бір АҚШ долларына 150 теңге $\pm 3\%$ деңгейінде белгіленді. Бұл девальвациялық күтулерді орнықтыруға, төлем балансының жай-күйін жақсартуға және алтынвалюталық активтерді сақтап қалуға мүмкіндік берді.

Дағдарыстан кейінгі кезең

Инфляция қарқының төмен болуы және экономиканың және қаржы нарығының банк секторы ерекше қолдауды талап етпейтіндей қалпына келуі ақша-кредит саясатының басымдығын елдегі баға тұрақтылығын қолдау жағына 2010 жылдан бастап қайта әкелуге жағдай жасады. 2010-2011 жылдары инфляциялық процестердің сақталуы және 2011 жылы Қазақстанда, Ресейде, Украинада табиғи-климаттық жағдайларға байланысты дәнді дақылдар өнімінің төмен болуы салдарынан шамалы жеделдетілгені байқалды. 2010-2011 жылдары ақша-кредит саясатының негізгі мақсаты ретінде жыл аяғына инфляция бойынша мақсатты дәлізі 6-8% мөлшерде белгіленді.

Оның үстіне, 2011 жылы бағаның өсу факторларының бірі тауарлар қандай да бір шектеусіз өткізілетін Кеден одағын құру болды. Бағалардың бірдей болмауы Ресей Федерациясында бағалар, қазақстандыққа қарағанда, тез қарқынымен өскеніне байланысты болды. Бірінші кезекте жанар-жағар майлары мен ет өнімдері нарығында байқалды. Осындай жағдайда ақша-кредит саясатының шараларымен баға динамикасына ықпал ету мүмкін емес. Осыған қарамастан, инфляция белгіленген дәлізде қалыптасты. Оның үстіне экономикалық өсу қалпына келді, 2010 жылы 7,3%, 2011 жылы – 7,5% құрады.

Ұлттық Банктің шаралары, сондай-ақ қазақстандық экспорттың негізгі позицияларының қолайлы бағалық конъюктурасы ішкі валюта нарығында тұрақты жағдайды сақтап қалуға ықпал етті. Бұл жағдайда 2010 жылғы ақпаннан бастап Ұлттық Банк теңге бағамының құбылмалылығы дәлізін 150 теңге/доллар (+)10% немесе 15 теңге, (-)15% немесе 22,5 теңге етіп кеңейтті, яғни валюта дәлізін ассиметриялық түрге өзгертті.

2009 жылғы 4 ақпанда енгізілген және 2011 жылғы 28 ақпанға дейін қолданыста болған валюталық дәліздің қолдану мерзімі ішінде теңгенің айырбастау бағамы тұрақты болды. 2011 жылғы ақпанда теңге бағамының құбылмалылығы дәлізінің күші жойылды және басқарылатын өзгермелі айырбастау бағамының режимі енгізілді.

Ақша нарығында қысқа мерзімді өтімділікті реттеуді 2010-2011 жылдары Ұлттық Банк қысқа мерзімді ноттарды шығару және банктерден депозиттерді тарту арқылы жүргізді. Пайыздық мөлшерлемелерді ең төменгі деңгейге дейін төмендетуге қарамастан, осы уақыт ішінде банктердің осы құралдарға деген сұранысы жоғары болып сақталды.

2012 жылғы сәуірде Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау, Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығының қызметін реттеу агенттіктерін тарату және олардың функцияларын Ұлттық Банкке беру туралы шешім қабылданды. Осы кезеңнен

бастап Ұлттық Банк өзінің негізгі мақсаты - бағаның тұрақтылығын қамтамасыз етуді сақтай отырып, қайтадан қаржы секторының мегареттеушісі болды.

2011 жылғы тамыздан бастап инфляциялық процестер бірте-бірте баяулады. Оған негізгі факторлар да, сол сияқты атқарушы органдардың шаралары да ықпал етті. 2012 жылғы наурызда 1999 жылдан бастап жылдық инфляцияның ең төменгі мәні 4,6% тіркелді. Дезинфляциялық процесті және ақша нарығының жай-күйін ескере отырып, Ұлттық Банк 2012 жылы ресми қайта қаржыландыру мөлшерлемесін төрт есе жылдық 7,5%-дан бастап 5,5%-ға дейін төмендетті, бұл деңгей осы уақытқа дейін сақталып отыр. Ұлттық Банктің қысқа мерзімді ноттарының эмиссиясы және депозиттерді тарту өтімділікті алу бойынша, ал беру бойынша - қайта қаржыландыру қарыздары негізгі құралдар болып табылады.

2012 жылдың қорытындылары бойынша жылдық инфляция жылдың екінші жартысынан бастап ақылы қызметтерге бағаның өсуіне, дөнді дақылдар жиынының салыстырмалы түрде төмендеуіне және орын алып отырған сыртқы азық-түліктің баға күйзелісіне байланысты оның жылдамдатылуына қарамастан, Ұлттық Банктің негізгі мақсаты ретінде айқындалған 6-8% белгіленген дәлізінде сақталды.

Дағдарыстан кейінгі уақытта әлемдік қаржы нарықтарында белгілі бір трансформациялық процестер байқалып отыр. Реттеудің дәстүрлі құралдары өзінің тиімділігін жоғалтуда. Орталық банктер қаржы ұйымдарының және жалпы алғанда экономиканың жай-күйін қолдау үшін бұрын болмаған және ауқымды шараларды қабылдап отыр. Міндеті жұмыссыздық деңгейін төмендету және экономикалық өсуге жәрдемдесу болып табылатын АҚШ-тың Федералдық резервтік жүйесі мемлекеттік және ипотекалық бағалы қағаздарды сатып алу арқылы экономикаға ақша ресурстарын салуға бағытталған «сандық жұмсарту» бағдарламасын жүргізіп отыр.

Еуропаның орталық банктері сондай-ақ ауқымды іс-шараларға жүгінді. Базалық пайыздық мөлшерлемелер тарихи төмен деңгейде және нақты көрсетуде теріс болып отыр. Жапония Банкі экономиканың ұзақ туралаушылық жай-күйінен шығу үшін ауқымды жоспарланатын іс-қимылдарды – «абэномиканы» жариялады. Жапония Банкі инфляциялық процестерді жылына 2%-ға дейін ынталандыру және экономиканы монеталандырудың жеткілікті түрде жоғары деңгейіне қарамастан ақша ұсынысын екі есе үлкейту міндетін қойып отыр. Алайда, мұндай шаралардың тиімділігі мәселесі ашық қалып отыр. Экономикаға ықпал ететін ақша арналарының көбіне тиімділігі аз болуда.

Ақша-кредит саясатының қазіргі заманғы бағдарлары

Қаржы секторын бұдан әрі дамыту өтімділікті анағұрлым тиімді реттеу қажеттілігіне әкелді. Осыған байланысты, 2012 жылдан бастап Ұлттық Банк ақша-кредит саясаты жүйесіне өзгерістер енгізе бастады.

Ең төменгі резервтік талаптар тетігіне ең төменгі резервтік талаптардың өзін, сондай-ақ екінші деңгейдегі банктердің ең төменгі резервтік талаптарды есептеу және резервтік активтердің құрылымы үшін қабылданатын міндеттемелерін айқындау бойынша өзгерістер енгізілді. Резервтік активтер құрылымынан касса және шетел валютасындағы корреспонденттік шоттар алып тасталынды.

Банктердің міндеттемелерін қысқа мерзімді (1 жылға дейін) және ұзақ мерзімді (1 жылдан асатын) жіктеудің қосымша критерийлері енгізілді. Осылайша, міндеттемелердің әр түрі бойынша жекелеген нормативтер енгізілді: ішкі қысқа мерзімді міндеттемелер бойынша – 2,5%, ішкі ұзақ мерзімді міндеттемелер бойынша – 0%, сыртқы қысқа мерзімді міндеттемелер бойынша – 6,0%, сыртқы ұзақ қысқа мерзімді міндеттемелер бойынша – 2,5%.

Оған қоса, пилоттық жоба шеңберінде жүргізілуі 2005 жылы тоқтатылған Қазақстан қор биржасындағы автоматтық репо секторында операциялар қайта іске қосылды.

Ұлттық Банк өтімділікті беру/алу бойынша тұрақты тетіктерге (кепілдік қамтамасыз ету, пайыздық мөлшерлемелер, беру тетігіне қатысты), ашық нарықтағы операцияларға (жаңа құралды – кері сатумен бағалы қағаздарды сатып алу бойынша аукциондарды енгізу) деген тәсілді өзгертуге ниет білдіріп отыр.

Қазақстанның сауда әріптестермен ықпалдасу процестерін, сауда және сыртқы экономикалық қызметін тереңдетуі жағдайында ақша-кредит саясатының трансмиссиялық тетігін дамыту және күшейту жөніндегі жұмыс шеңберінде валюта саясатын жетілдіру қажеттілігі туындады.

Осыны ескере отырып, 2013 жылғы 2 қыркүйектен бастап Ұлттық Банк АҚШ долларынан (үлесі – 70%), еуродан (20%) және Ресей рублінен (10%) құралған мультивалюталық корзинаның құнын ресми жариялауға көшті.

Ішкі валюта нарығында және сыртқы экономикалық қызметте АҚШ долларының рөлін бірте-бірте төмендету, нарықта алыпсатарлық көңіл-күйді азайту және теңгенің АҚШ долларына валюталық бағамының құбылмалығына уақытша (кезеңдік) ықпал ететін Қазақстан Республикасының валюта және ақша нарығына алыпсатарлық капиталдың әкелінуінен және әкетілуінен болатын теріс салдарларды жұмсарту мультивалюталық корзинаның режимін енгізудің негізгі басымдылығы болып табылады.

Ұлттық Банк бағаның тұрақтылығын қамтамасыз етуге және жылдық инфляцияны 6-8% мақсатты дәлізде ұстап тұруға бағытталған ақша-кредит саясатын жүргізеді. 2013 жылдың қорытындылары бойынша инфляция белгіленген шекте сақталды, бұл экономиканың бұдан әрі дамуы мен өсуіне, Қазақстанның бүкіл халқының әл-ауқатын жақсартуға ықпал ететін болады.

Қазақстан Республикасы төлем жүйелерінің дамуы

Имангазина А.К. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Төлем жүйелері департаменті төлем жүйелері саясаты басқармасының бас инженер-экономисі

Шаймерденов Р.Ж. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Төлем жүйелері департаменті төлем жүйелерін қадағалау басқармасының бас инженер-маманы

Әлемнің барлық дамыған елдерінде төлем жүйелерінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету орталық банктің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл ретте төлем жүйелерінің жұмыс істеуін тиімді қамтамасыз ету төлем жүйелерінің сенімділігіне және қауіпсіздігіне негізделеді.

Сенімді және қауіпсіз төлем жүйелері қаржы нарықтарының тұрақтылығын, банкаралық есеп айырысудың кепілдігін, сондай-ақ сатушылар мен сатып алушылар арасындағы уақтылы есеп айырысуды қамтамасыз етеді.

Төлем жүйелері жалпы алғанда экономиканың бір субъектісінен басқасына ақша аударымын қамтамасыз ететін қағидалар, рәсімдер, инфрақұрылымдар жиынтығын білдіреді. Төлем жүйелерінің сенімді және қауіпсіз жұмыс істеуі көп жағдайда шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы уақтылы есеп айырысулары ғана емес, сондай-ақ экономикадағы ақша айналымының жылдамдығына, көпшіліктің төлем құралы ретінде ұлттық валютаға деген сенімінің деңгейі, тұтастай алғанда елдің банк секторының және қаржы нарығының жұмыс істеу тиімділігіне байланысты. Осыған байланысты оның төлем жүйесінде орындайтын функцияларының маңыздылығына орай нарықтық экономикада негізгі, «артериялық» ролі айқындалады.

Осы уақытта төлем жүйелері, (экономиканың субъектілері арасындағы байланысты қамтамасыз ете отырып, қаржы субъектілері арасындағы ғана емес, сондай-ақ қаржы нарықтары арасындағы қаржы тәуекелдерін таратудың әлеуеттік арнасы бола алады. Осыған қатысты төлем жүйелерінің тиімді және қауіпсіз жұмыс істеуін қамтамасыз етудің, тәуекелдерді барынша азайтудың және басқарудың үлкен маңызы бар. Халықаралық практикадағы бұл міндеттер орталық банктердің, оның ішінде Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі қызметінің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазақстанда қазіргі заманғы ұлттық төлем жүйелерін салу 1991 жылы республиканың егемендігін жариялаған күннен басталды. Ел экономикасының нарықтық қатынастарға өтуі және құрылымдық қайта қалыптастыру, меншікті ұлттық валютаны енгізу және екі деңгейдегі банк жүйесін қалыптастыру мемлекеттің, оның ішінде банк жүйесінің экономикалық және қаржылық қызметінің жаңа нысандарын салу қажеттігіне себепші болды. Бұл ретте шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы уақтылы есеп айыруды қамтамасыз ететін және ең төменгі тәуекелдермен сипатталатын принципіалды түрде жаңа төлем жүйесін салу аса маңызды мәнге ие болды.

Қазақстандық төлем жүйесін қалыптастыру мынадай ұйымдық-методологиялық және бағдарламалық-техникалық кезеңдерді бастан кешірді:

1992 жылы банкаралық есеп айырысуларды қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі барлық аудандарда, қалаларда, облыс орталықтарының қалалық аудандарында және Алма-Ата қаласында есеп айырысу-касса орталықтарын құрды. 1992 жылдың ортасында Ұлттық Банктің 19 облыстық және 274 аудандық есеп айырысу-касса орталығы жұмыс істеді. Осы уақытта Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінде өзара сауда-экономикалық есеп айырысуларды жүзеге асыру мақсатында Тәуелсіз Мемлекеттер достастығы (ТМД) мемлекеттерінің ұлттық/орталық банктері үшін корреспонденттік шоттар ашылды;

1993 жыл бойы Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі елдің ішінде, оның шегінен тыс жерлерде шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы өзара берешекке есеп жүргізді. Осы жылы техникалық құралдардың дайын болуына орай жалған авизоларды пайдалануды болдырмау және төлемдерді жеделдету (90 жылдардың басында бір төлемді

өткізу мерзімі 3-12 күн болды) мақсатында Қазақстанның облыстары арасындағы есеп айырысуларда электрондық төлемдер ендіру басталды;

1994 жылы Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің мемлекеттік қазынашылық міндеттемелері бірінші рет шығарылды. Осы жылы Мемлекеттік бағалы қағаздардың орталық депозитарийі құрылды.

1995-1996 жылдары ақша төлемі мен аударымын жүзеге асыруда Алматы клиринг палатасы және Ұлттық Банктің облыстық филиалдары жанында құрылған аймақтық клиринг палаталары маңызды роль атқарды. Осы клиринг палаталары көп жақты өзара есепке алу әдісі бойынша, сондай-ақ тәуекелдерді, атап айтқанда дебеттік және кредиттік шектеулерді, кезектер жүйесін басқарудың түрлі әдістерін қолдана отырып жұмыс істеді. Сонымен қатар осы жүйенің кемшілігі қатысушы банктер арасында күннің аяғында қағаз тасымалдауыштардағы төлем тапсырмаларымен алмасу қажеттігі болды. Бұл тәжірибенің және «электрондық төлем тапсырмасы» нормативтік тұрғыдан бекітілген ұғымының жоқ болуына байланысты болды;

1996 жылдан бастап Алматы клиринг палатасы құрылтайшысы және уәкілетті органы Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі болып табылатын Қазақстан Банкаралық есеп айырысу орталығы (ҚБЕО) – шаруашылық жүргізу құқығы бар мемлекеттік кәсіпорын болып қайта құрылды. Нормативтік құқықтық базаны жетілдіру, қазіргі заманғы жабдықты және бағдарламалық қамтамасыз етуді орнату растауларды және қағаз тасымалдауыштарды қажет етпейтін электрондық төлем тапсырмаларымен жұмыс істеуге мүмкіндік берді.

1996 жылғы тамызда ҚБЕО базасында есеп айырысуларды жалпы негізде жүзеге асыратын және нақты уақыт режиміндегі жалпы есеп айырысулардың перспективалық жүйесінің (RTGS – real time gross settlement system) сипаттамалары бар ірі төлемдер жүйесінің бірінші прототипін құру банкаралық төлемдердің өтуін жеделдетуге ықпал ететін негізгі кезең болды. Осы жүйені салу кезінде Еуропалық Одақ елдерінің практикасы зерделенді және қазақстандық ірі төлемдер жүйесінің негізі болып Швейцарияның тәжірибесі (SIC (Swiss Interbank Clearing) жүйесі) алынды. Орталық жүйенің пайдаланушылары барлық коммерциялық банктер және Ұлттық Банкі болды. Қысқа мерзімде ірі төлемдер жүйесі қағаз тасымалдауышты қажет етпейтін, жедел және сенімді ақша аударымдары, сондай-ақ қауіпсіздің жоғары деңгейі бар электронды құжат айналымының арқасында үлкен атаққа ие болды.

Қазақстанда төлем қатынастарын жетілдіру барысында мынадай маңызды тарихи сәттер болды:

– Қазақстан Республикасының аумағында ақша төлемі мен аударымын жүзеге асыру мәселесін реттейтін негізгі құжат – «Ақша төлемі мен аударымы туралы» 1998 жылғы 29 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңын бекіту және тиісті нормативтік құқықтық базаны әзірлеу;

– 1998 жылғы қазан-қараша аралығындағы кезеңде Ұлттық Банктің орталық аппаратында екінші деңгейдегі банктердің корреспонденттік шоттарын орталықтандыру. Осындай көшіру Ұлттық Банкке есеп айырысу банкі және банктердің банкі функцияларын жедел жүзеге асыруға, банк және төлем жүйелерін бақылау функцияларының тиімділігін арттыруға, корреспонденттік шоттардың қосалқы есебін нақты уақыт режиміндегі жұмысқа көшіруді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Төлем салалары, техникалық және технологиялық жетілдіру, Қазақстанның төлем жүйелерін халықаралық стандарттарға жақындату саласында заңнамалық базаны жетілдірудің он жылдық жұмысы нәтижесінде, сондай-ақ банк және қаржы секторларының сол күнгі түпкілікті есеп айырысулары бар тиімді және қауіпсіз төлем жүйесіне ұлғайып отырған қажеттілікті қанағаттандыру қажеттігіне байланысты 2000 жылғы ақпанда ірі төлемдер жүйесі негізінде Қазақстанда Банкаралық ақша аудару жүйесі (БААЖ) – нақты уақыт режиміндегі жалпы есеп айырысулар жүйесі (RTGS) жұмыс істей бастады.

Елде RTGS толыққанды жүйесінің болуы мемлекеттің банк жүйесінің дамуы мен сенімді жұмыс істеуінің көрсеткіші болып табылады. Осындай жүйелерде төлем ақпаратын өткізу жылдамдығы жоғары, барлық төлем құжаттары санаулы секундта түседі және

электронды түрде өңделеді. Әрбір төлем жеке өңделеді және есептеледі, оның түпкіліктілігіне және үздіксіздігіне кепілдік беріледі, сондай-ақ кредиттік тәуекел барынша азайтылды.

Дүниежүзінде RTGS жүйесі қаржы нарықтарындағы төлемдік ақпараттың орасан ағынын өңдейді. Қазақстанда да – БААЖ жүйелік-мәнді төлем жүйесі болып табылады, яғни ол арқылы ұлттық қаржы нарықтарындағы міндеттемелер бойынша қатысушылардың ірі және басымдығы жоғары төлемдері жүзеге асырылады, Ұлттық Банкі ақша-кредит саясатын жүзеге асырады. 2012 жылы БААЖ арқылы 166,5 триллион теңге (1 116,5 миллиард АҚШ доллары) сомаға 12,3 миллион. транзакция жүргізілді, бұл осы кезеңдегі Қазақстанның ЖІӨ 5,8 есе көп, яғни орташа алғанда бір айда БААЖ арқылы елдің ЖІӨ жылдық көлемінен жартысына жуық өткізілді. Осыған байланысты БААЖ жұмысындағы айтарлықтай іркіліс немесе тоқтап қалу Қазақстан Республикасында жүйелік және қаржылық тәуекелдердің туындауына әкелуі және қаржы жүйесінің тұрақтылығына әсер етуі мүмкін.

Аймақтық клиринг палаталарының қызметі 1995 жылдан бастап айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. 1999 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің облыстық филиалдарының жанындағы осы палаталар БААЖ-дегі пайдаланушылардың таза позицияларының түпкілікті есебі бар қаражатты алдын ала депозитке салмай жұмыс істейтін үстеме міндеттемелерді көп жақты өзара есепке алу жүйесімен (американдық автоматтандырылған клиринг палатасының түрі бойынша) ауыстырылды. Жүйе Банкаралық клиринг жүйесі атауын алды.

Осы жүйенің негізгі ерекшелігі пайдаланушының өтімділігін үнемдеу болып табылады, себебі ақша аударымы пайдаланушылардың таза позицияларын түпкілікті есептеу кезінде күніне бір рет жүзеге асырылады, сондай-ақ өтімділікті жоспарлай отырып, валюталаудың болашақ күні бар құжаттарды пайдалану мүмкіндігі бар. Сонымен қатар төлемдер күні бойы түпкілікті болып табылмайды және операциялық күн ішінде жөнелтуші кері қайтарып алуы мүмкін. Төлемнің мақсаты төлемнің негізгі санын аздаған сомаларға (бір төлем сомасы бойынша шектеу 5 миллион теңгені құрайды) жүргізуді білдіреді. Мәселен 2012 жылы Банкаралық клиринг жүйесі арқылы қолма-қол жасалмайтын төлемдердің жалпы санынан 62,0% және олардың жалпы көлемінен 2,5% өңделді.

Елдегі төлемдердің негізгі ағыны өтетін қазіргі заманған БААЖ және Банкаралық клиринг жүйесі (2012 жылы – Қазақстандағы барлық қолма-қол жасалмайтын төлемдердің көлемінен 67%) Қазақстанның экономикасын дамытуға жәрдемдесуде зор мәнге ие болып отыр. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің маңызды функцияларының біріне іс-шаралардың тұтас кешені, оның ішінде көрсетілген төлем жүйелерінің жұмыс істеу мониторингі және оларды сенімділік пен тиімділікті қамтамасыз ету мәніне бағалау кіретін төлем жүйелерін қадағалау (оверсайт) болып табылады.

Төлем жүйелерін қадағалауды (оверсайт) жүзеге асыру кезінде Халықаралық есеп айырысулар банкінің Төлемдік және есеп айырысу жүйелері жөніндегі комитеті әзірлеген халықаралық стандарттарға көп көңіл бөлінеді. Мәселен 2003 және 2005 жылдары Халықаралық Валюта Қорының және Дүниежүзілік Банкінің сарапшылары Қазақстанның төлем жүйелерін бағалады, оған сәйкес Қазақстанның төлем жүйелері Халықаралық Есеп айырысу Банкі жүйелік мәні бар төлем жүйелері үшін белгілеген негізгі қағидаттарға сәйкес деп танылды.

Төтенше жағдайларда төлем жүйелерінің апатқа тұрақтылығын және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің үздіксіз қызмет етуін қамтамасыз ету мақсатында 2007 жылы Ұлттық Банктің орталық аппараты және Қазақстан Республикасының төлем жүйелерінің негізгі резервтік орталығы орналасқан жерден бірталай алыс жерде орналасқан жаңа Ұлттық Банктің Резервтік орталығының құрылысы бойынша жұмыстар басталды.

Ұлттық Банк 2009-2010 жылдары ұлттық төлем жүйелерінің операциялық сенімділігін және өндірістік тиімділігін арттыру үшін төлем жүйелерінің техникалық инфрақұрылымын жаңғыртуды және оларды жаңа бағдарламалық-техникалық платформаға өткізуді ойдағыдай жүзеге асырды. Төлем жүйелерінің БААЖ-2, Банкаралық клиринг жүйесі-2 жаңа нұсқалары қауіпсіздіктің жоғарғы деңгейімен және өткізу мүмкіндігі анағұрлым ұлғайғанымен

сипатталады, кластерлік бағдарламалық қамтамасыз ету төлем жүйелерінің негізгі және резервтік орталықтарының серверлері бір тұтас ретінде қызмет етуіне мүмкіндік береді. Бір мезгілде төлем жүйелеріндегі жаңа платформада 2010 жылдың ортасында Қазақстанның төлем жүйесінде банктер мен олардың клиенттерін сәйкестендіру жүйесін жетілдіруге, төлемдерді өңдеуді автоматтандыруды және жеделдетуді қамтамасыз етуге мүмкіндік берген және келешектегі ықтимал интеграциялық процестерге алғышартты жасайтын банк шоты нөмірінің және банктік сәйкестендіру кодының ISO 13616:IBAN және ISO 9362:BIC халықаралық стандарттары енгізілді.

Ұлттық Банк инфрақұрылымды құру, жаңғырту, Қазақстанның төлем жүйесі дамуының басымды бағыттарын айқындау бойынша кең көлемді жобаларды Ұлттық Банк жанындағы – төлем жүйелері мәселелері бойынша жалпы мемлекеттік маңызы бар жобаларды іске асыру кезінде тиімді өзара әрекет етуді қамтамасыз ететін Ұлттық төлем кеңесі арнайы консультативтік-кеңес органы шегінде барлық мүдделі бөлімшелермен бірлесіп жүзеге асырғанын атап өту қажет.

БААЖ ұлттық төлем жүйесі мен Банкаралық клиринг жүйесі дамуымен, төлем қатынастары саласындағы нормативтік құқықтық базаны жетілдірумен қатар төлем карточкаларының, ақша аударымдар жүйесінің отандық нарығының қалыптасуы мен дамуы, банктер арасында корреспонденттік қатынастар жүйесін пайдалану өтіп жатты.

Тікелей корреспонденттік қатынастар банктер, банктер мен банктік емес ұйымдар арасында банк қызметін көрсету мақсатында бір бірінің арасында корреспонденттік шоттарды ашу кезінде туындайтын шарттық қатынастар ретінде сипатталады. Сонымен қоса, кредиттік тәуекелді туындатпайтын Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінде ашылған шоттар бойынша түпкілікті есеп айырысуды жүзеге асыруға қарағанда тікелей корреспонденттік шоттар бойынша есеп айырысуда корреспонденттік шот ашылған банк банкрот деп танылу мүмкіндігі бар немесе өзінің міндеттемелерін орындау үшін оларда ақшаның жеткілікті сомасы жоқтығы тәуекелі қоса болады. Сонымен қоса, көптеген қатысушылардың санын біріктіретін күрделі банк жүйесінде ашылған корреспонденттік шоттардың саны көп болуы өтімділіктің қомақты көлемін алуды талап етеді.

Ұлттық Банктің тікелей корреспонденттік шоттары арқылы төлемдерді жүргізу кезінде тәуекелдерді басқару үшін банктер мен банктік емес ұйымдар үшін бұл төлемдердің ай сайынғы көлеміне лимит (банктер мен банктік емес ұйымдардың алдыңғы айдағы ұлттық төлем жүйелері арқылы жасаған төлемдерінің жалпы көлемінің 5%) белгіленді. Банк төлем көлемінің лимитін асырып жіберген кезде Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес жауаптылықты атқарады. Сонымен қатар, соңғы үш жылда тікелей корреспонденттік шоттар арқылы жасалған төлемдердің көлемі 0,8%-дан асқан жоқ, бұл банктер белгіленген лимиттік мәндерді толық пайдаланбағанын және ұлттық төлем жүйелері арқылы төлемдерді жүргізуді артық көретіндерін білдіреді.

Жаңа мыңжылдықтың бірінші онкүндігі төлем карточкаларының отандық нарығы дамуының үдемелі қарқынымен өткізілді. Сапалық және сандық өсім барлық аспектілер: төлем карточкалары эмитенттерінің және эквайерлерінің саны, айналыстағы карточкалар мен оларды ұстаушылардың саны, инфрақұрылым мен транзакциялар көлемі, қазақстандық банктер ұсынатын жаңа карточкалық өнімдер мен қызметтердің мүмкіндік спектрін кеңейту, төлем карточкаларын пайдалану қауіпсіздігінің деңгейін арттыру бойынша болды. Атап айтқанда, егер 2000 жылдардың басында магниттік жолы бар төлем карточкалары айналыста болса, ал 2010 жылы олардың негізгі бөлігі микрочиппен шығарылды.

2013 жылдың басында Қазақстанда 24 банк пен «Қазпочта» АҚ шетел эмитенттері шығарған төлем карточкаларын айналысқа жіберді және олардың таралуын жүзеге асырды. Қазіргі кезде нарықта VISA International, MasterCard Worldwide, American Express International, Diners Club International және China Union Pay халықаралық төлем жүйелерінің карточкалары, және жергілікті өнімдер: «Қазақстан Халық Банкі» АҚ – Altyn Card, «БТА Банкі» АҚ – SmartAlemCard және «Қазақстан Ситибанк» АҚ – Қазақстан Ситибанкінің жергілікті карточкасы ұсынылуда. Сондай-ақ, өткен жылдары төлем карточкаларының бірқатар жергілікті жүйелері өзінің қызметін тоқтатты, олардың ішінде TemirCard, KazCard,

Каспийский және «Цеснабанк» АҚ-ның жергілікті карточкалары. Банктердің жергілікті төлем карточкаларын шығарудан бас тартуына халықтың тарапынан оларға қажеттіліктің төмен болуы себепші болды.

Карточка ұстаушыларға қызмет көрсету инфрақұрылымы дамуына, қолданылып жүрген жабдықтың негізінде жаңа функционалдық мүмкіндіктерді енгізуге, сондай-ақ төлемдер мен ақша аударымдарын, атап айтқанда интернет және мобильді телефон арқылы жүзеге асырудың жаңа әдістері пайда болуына негізделген төлем карточкаларын пайдаланудың аясы едәуір кеңейді.

Банктердің электрондық терминалдар мен қашықтықтан қол жеткізу жүйелері арқылы төлем және өзге де қызметтерді көрсетуі инновациялық әдістен оның иесіне бәсекелестік басымдықтар мен қаржылық қызметтер нарығында ықпал етуді беретін біртіндеп үйренген сервистердің біріне айналуға. Мәселен, құрылымдалған есеп айырысу-касса бөлімшелері жоқ банк интернет, мобильді банкинг және электрондық терминалдар арқылы қызметтерді көрсете отырып, клиенттердің көптеген санын тартуы мүмкін.

Қазақстанда электрондық коммерцияны дамыту, электрондық ақшаның құқықтық мәртебесін, оларды шығару, пайдалану және өтеу тәртібін бекіту мақсатында, 2011 жылы «Ақша төлемі мен аударымы туралы» Қазақстан Республикасының Заңына тиісті өзгерістер енгізілді. Заңнамаға сәйкес электрондық ақша аударымының эмитенті ретінде қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банкі бола алады, бұл ретте электрондық ақшаны тарату үшін эмитент - банк тиісті шарттың негізінде заңды тұлға - агенттерді тартуға құқылы. 2012 жылы эмитент болған бірінші Е-KZT электрондық ақша жүйесі іске қосылды, олардың эмитенттері Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі екі банкі болды.

Төлем нарығының қатысушылары республика халқының жаппай төлемдерін қолайлы және сенімді қолма-қол ақшамен жасалмайтын әдіспен жүргізуді қамтамасыз ететін жүйелерді дамытуда және жетілдіруде.

Бұл ретте әлемдік экономика дамуының серпінді қарқыны, төлем жүйесі жаһандану жағдайларында қызмет етуі, жаңа ақпарат технологиялардың белсенді пайда болуы төлем жүйелерін жетілдіру процесін перманентті етіп жасайды. Ұлттық Банктің алдында келешекте ұлттық төлем жүйелерінің 2012 жылғы сәуірде жарияланған «Қаржы нарығының инфрақұрылымына арналған қағидаттар (ҚНИ)» Халықаралық есеп айырысу банкінің Төлем және есеп айырысу жүйелері жөніндегі комитетінің жаңа жалпы стандарттарына сәйкестігін бағалау міндеті тұр. «ҚНИ үшін қағидаттар» бір елдің қаржы жүйесі шегінде қызмет ете алатын сияқты трансшекаралық және мультивалюталық операцияларды да жүзеге асыруы мүмкін барлық жүйелік маңызы бар төлем жүйелеріне, бағалы қағаздардың орталық депозитарийіне, бағалы қағаздар бойынша есеп айырысу жүйелеріне, орталық қарсы агенттерге және сауда репозитарийіне пайдалану үшін арналған.

Соңғы жиырма жылда Қазақстанның төлем жүйесінің қалыптасуын және дамуын қорытындылай келе Қазақстан Республикасында орталықтандырылған экономикадан қазіргі уақыттағы нарық экономикасының барлық субъектілері арасында байланыстыратын маңызды бөлім болып табылатын жоғарғы технологиялық және сенімді төлем механизмін жасауға көшу шегінде төлем қатынастарын реформалау бойынша ауқымды жұмыс жүргізілді. Жүйелі жүргізілген әдіснамалы жұмыстың, үздік әлемдік практиканы зерттеу, Қазақстанда соңғы ақпараттық технологияларды пайдалану нәтижесінде қазіргі кезде Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкіне мемлекеттің ақша-кредит саясатын тиімді жүргізуге көмектесетін, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал ететін және халықаралық стандарттардың талаптарына жауап беретін ұлттық төлем жүйелері жұмыс істеуде.

Ұлттық Банктің төлем жүйелерін қадағалауды (оверсайт) және реттеуді дамыту саласында орташа мерзімді келешектегі қызметі бағыттарының бірі төлем нарығының жаңа субъектілерін тиісті түрде реттеу әдісін талдау және айқындау, сенімділік талабын айқындау кезінде тең әдісті, бұл субъектілер қызметінің айқындығын және соңғы пайдаланушы үшін төлем қызметтерінің қолайлығын, қол жетімділігін қамтамасыз ету болады. Бұл ретте Ұлттық Банк халықтың қазіргі кездегі қолма-қол ақшамен жасалмайтын құралдарды пайдалануы, қолма-қол ақшамен жасалмайтын төлемдердің инфрақұрылымын сапалы дамыту үшін жағдайларды жасау, төлем нарығында

бәсекелестікті күшейту және Қазақстанның бұқара халқы үшін төлем және қаржылық қызметтердің қол жетімділігін қамтамасыз ету бойынша халықтың қаржылық мәдениетін арттыру мәселесіне маңызды мән береді.

Валюталық реттеу саясатының 1991-2012 жылдар аралығындағы эволюциясына шолу

Кабетенова В.Г. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті валюталық реттеу және бақылау басқармасы бастығының орынбасары

Сманов Е.К. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті валюталық реттеу және бақылау басқармасының жетекші маман-экономисі

Валюталық реттеу жүйесінің өтпелі кезеңдегі қалыптасуы (1991-2001 жылдар)

Тәуелсіз Қазақстанның валюталық саясатының қалыптасуы 1991 жылдан, нарықтық қатынастардың қалыптасуының динамикалық түрде даму процестерімен қатар басталды. 1991 жылғы 11 маусымда «Қазақ КСР-дағы валюталық реттеу туралы» Қазақ КСР Заңы қабылданған болатын. Заң алғаш рет ағымдағы валюталық операциялардың және Қазақ КСР Мемлекеттік банк лицензиялауға жататын капитал қозғалысымен байланысты валюталық операциялардың тізбесін айқындаған болатын. Заңның енгізілуімен қатар барлық заңды тұлғалар меншік нысанына қарамастан сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асыру құқығын алды. Онымен бірге валюталық операцияларды жүргізуге лицензиясы бар банктер арқылы валюталық операциялар жүргізуге қойылған шектеулер алып тасталды. Валюта нарығын ынталандыру үшін азаматтардың валютаның шыққан тегі туралы мәліметтерді ұсынбай-ақ ағымдағы валюта шоттарын ашуына рұқсат етілді, сондай-ақ заңсыз валюталық операциялар үшін қылмыстық қудалау алып тасталды.

Қазақстанның валюта-ақша жүйесін қалыптастыру жағдайында 1993 жылғы 14 сәуірде қабылданған «Валюталық реттеу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы Қазақстан Республикасында валюталық операцияларды жүзеге асырудың қағидаттарын айқындады. Валюталық қатынастар субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін ажыратып берді, валюта заңнамасының бұзылғаны үшін әкімшілік жауапкершілікті белгіледі. Валюталық реттеу жүйесінің негізгі міндеттері ретінде ұлттық валютада есеп айырысудың белгілі бір тәртібіне қолдау көрсету, ұлттық валюта үшін нарықтық айырбастау бағамын дайындау және енгізу, валюталық операцияларды жүргізудің тиісті тәртібін қамтамасыз ету танылды.

Ұлттық валюта – теңгені енгізу кезеңінде алтынвалюта резервтерінің айтарлықтай тапшылығы сақталып қалды. Ұлттық валютаның білгіленген айырбастау бағамының саясаты теңгенің ішкі тұрақтылығын ұстап тұру, халықтың теңгеге деген белгілі бір сенімсіздігінен туындаған шетел валютасына деген ұдайы сұраныс жағдайында оның девальвациялау қарқынын ұстап тұру проблемасын шеше алмаған болар еді.

Өтімді валюта нарығын қалыптастыру және теңгенің басқа шетел валюталарына айналымына қолдау көрсету мақсатында 1994 жылғы қаңтардан бастап барлық кәсіпорындар үшін тауарлардың (жұмыстардың, қызметтердің) экспортынан түскен түсімнің 50%-н міндетті түрде сату уақытша енгізілген болатын. Бұл ретте мұндай тәртіп шетелдік қатысуы бар жаңадан құрылған кәсіпорындарға қолданылмады. Бұл норма 1995 жылғы 10 маусымнан бастап 30%-ға дейін төмендетіліп, ал 1995 жылғы 1 тамыздан бастап алып тасталды. Бұған теңгенің АҚШ долларына қатысты құнсыздану қарқынының төмендеуі, теңгеге деген сенімнің өсуі, сондай-ақ кірістілігі жоғарырақ жаңа қаржы құралдарының енгізілуі ықпал етті. Мұндай жағдайда инфляция қарқынын және құнсыздану күтулерін одан әрі төмендету мақсатында реттелетін өзгермелі айырбастау бағамы режиміне өту туралы шешім қабылданды.

1996 жылы қабылданған «Валюталық реттеу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы шектеусіз жүзеге асырылатын ағымдағы валюталық операциялардың нақты тізбесін айқындап берді. Капиталдың шетке кетуін көздейтін капитал қозғалысының операциялары

лицензиялануға жатты, ал капиталдың әкелінуі бойынша операциялар статистикалық есебі жүргізілу үшін тіркелді және ол шектеу шарасы болып табылмады.

Осы кезеңде капитал қозғалысымен байланысты операцияларға шектеулер енгізу Қазақстанда шетел валютасын ұсынатын ішкі қаржы көздерінің айтарлықтай тапшы болуымен байланысты болды.

1998 жылғы Ресей қаржы дағдарысының салдарлары теңгенің құнсыздану қарқынының жылдамдауына, әсіресе қолма-қол шетел валютасы нарығында теңге бағамының күрт ауытқуына әкеп соқты. Бұл ретте Қазақстанның сауда әріптес елдерінде, әсіресе Ресейде ұлттық валюталардың айтарлықтай құнсыздануы теңгенің нақты көрсетуде қымбаттауына негіз болып, қазақстандық экспорттың бәсекелес позицияларының төмендеуіне әкеп соқты. 1999 жылғы сәуірде теңгенің шетел валюталарына қатысты еркін өзгермелі айырбастау бағамы режимінің енгізілуі қаржы нарығының жай-күйін тең қалыпты жағдайда ұстап тұруды талап етті, сондықтан да Ұлттық Банк экспорттердің тауарлар (жұмыстар, қызметтер) экспортынан түскен түсімнің 50%-н міндетті түрде сату міндеттемесін белгілеу практикасын қайтадан қолданды. Онымен қатар жеке тұлғалардың коммерциялық банктердегі теңгемен салынған салымдарын сақтау және зейнетақы қорларының теңгемен активтерін сақтау жөнінде шаралар қабылданды.

Осының бәрі ақыр соңында валюта нарығында шетел валютасы ұсынының ұлғаюына және дағдарыс жағдайын еңсеруге әкеп соқты, дағдарыстан шығу әлемдік тауар нарықтарындағы қолайлы жағдайларда 1999 жылдың қарашасында экспорттық валюта түсімінің бір бөлігін сату туралы талапты алып тастауға ықпал етті.

1999-2002 жылдар аралығындағы кезеңде валюталық реттеу тетігін жетілдіру валюталық операцияларды жүргізу тәртібін ырықтандыру және барабар заңнамалық және нормативтік орта қалыптастыру бағытында жүзеге асырылды. Валюталық бақылау мынадай бағыттар бойынша жүзеге асырылды: экспорттық-импорттық валюталық бақылау; қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын бақылау; капиталдың қозғалысымен байланысты операцияларды бақылау, валюта нарығының субъектілерін инспекциялау.

Валюталық реттеу жүйесінің ырықтандыру үдерістері (2002-2007 жылдар)

2002 жылы қалыптасқан қазақстандық валюталық реттеу жүйесіне ағымдағы операцияларға шектеулердің болмауы, пруденциялық реттеу жүйесін белсенді жетілдіру және келісім алатын мемлекеттік органдар тізбесін қысқартуды қоса алғанда, халықаралық операцияларға лицензиялар беру процесін реттеу тән болды. Сонымен қатар ақша нарығында тұрақтылыққа, шетел валютасына деген сұраныстың теңгерімділігіне және инфляцияның бақылауға алынатын деңгейіне қол жеткізу валюта режимін ырықтандырудың валюталық операцияларды жүргізу кезіндегі жекелеген шектеулерді алып тастауға, уақыттың және халықаралық тәжірибенің талаптарына сәйкес валюталық операцияларды реттеудің басқа әдістерін қолдануға бағытталған жаңа тәсілдерді әзірлеу қажеттігін туындатты.

1999 жылдардың ортасы мен 2000 жылдардың басындағы кезеңде елде мұнай мен газ өндірудің көлемі айтарлықтай өсті. 2001 жылы ағымдағы шотты алып тастағанда шетелдік тікелей инвестициялардың таза ағыны оң болып, ЖІӨ-ге қатысты 5% деңгейінде сақталды. Жаңа кен орындарын барлаудың және өнеркәсіптік пайдалануды бастаудың арқасында Қазақстанға одан әрі ШТИ келе береді деп болжанды. Резиденттердің шет елге капиталды әкетуіне шектеудің сақталуы экономикада капитал ағынының теңгерімсіздігінің туындау тәуекелін туындатты, ол валюта ұсынысының өте көп болуымен байланысты бірқатар теріс салдарларға, оның ішінде ұлттық валюта бағамының ұлғаюы, сыртқы баға күйзелістерінің әсеріне Қазақстан экономикасы осалдығының ұлғаюына, Ұлттық Банктің ішкі валюта нарығындағы артық шетел валютасын сатып алуымен байланысты ақша массасының өсуіне әкеп соғуы мүмкін еді.

Осыған байланысты елдің қаржылық орнықтылығы және тұтастай алғанда экономикалық дамуы үшін резиденттердің инвестициялық сападағы шетелдік активтерге салымын ынталандыру, оның ішінде резиденттердің инвестициялық кірістерін ұлғайту

мақсатында ынталандыру, сондай-ақ елге шетел капиталының «шамадан тыс» әкелуімен байланысты тәуекелдерді барынша азайту капитал ағынын реттеудің негізгі міндеті болды.

Халықаралық қаржы ресурстарын реттеудің жаңа тетіктерін әзірлеу және оларды пайдалану тиімділігін арттыру Қазақстанның әлемдік экономикаға ықпалдасуы және тұтастай алғанда елдің бәсекеге қабілеттігі деңгейін арттыру үшін қажетті талап болып табылды.

Мұны Ұлттық Банк 2002 жылы Қазақстан Республикасында валюта режимін ырықтандырудың тұжырымдамасын¹ әзірлеу кезінде ескерген болатын, онда капиталды өткізуге валюталық шектеулерді толық алып тастауды және ағымдағы және күрделі операциялар бойынша теңгені 2007 жылға қарай толық айырбасталымына көшуді көздейтін валюталық режимді кезең-кезеңімен ырықтандыру ұсынылған болатын.

Валюталық режимді ырықтандыру процесі Қазақстан Республикасында 2003 жылдан бастап, Қазақстан Республикасында валюталық режимді ырықтандырудың 2003-2004 жылдарға арналған бағдарламасы² қабылданған сәттен бастап белсенді фазаға кірді және негізінен қаржы секторын пруденциялық реттеуді жетілдірумен үйлестіре отырып, капиталдың әкетілуіне шектеулерді алып тастау арқылы жүзеге асырылды. Валюта заңнамасын пысықтау арқылы көрсетілген Бағдарламаны іске асыру шеңберінде инвестициялық сападағы резидент еместердің бағалы қағаздарға инвестицияларын валюталық реттеуді жеңілдету жолымен инвестициялық портфельді әртараптандыру үшін жағдай жасалды, сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асыру кезіндегі шектен тыс әкімшілік кедергілерді жоюмен қатар айтарлықтай маңызды валюталық операцияларды валюталық реттеудің тиімділігі арттырылды, сондай-ақ валюталық операцияларды статистикалық есепке алу жүйесі жетілдірілді және капиталдың неғұрлым еркін қозғалысымен байланысты тәуекелдер төмендетілді.

Қазақстанда валюта режимін ырықтандыру саясатын одан әрі іске асыру үшін құқықтық негіз салған «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» жаңа Заңның 2005 жылғы 13 маусымда қабылдануы Бағдарламаны іске асырудың қорытынды кезеңі болды.

Сонымен бірге сыртқы экономикалық конъюнктураның күрт өзгеруіне жедел ден қою мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін көрсетілген Заң сыртқы күйзелістерге ден қоюдың арнайы шараларын қабылдау мүмкіндігін белгіледі. Мәселен, елдің экономикалық қауіпсіздігіне және оның қаржы жүйесінің тұрақтылығына қауіп төнген жағдайда, Қазақстан Республикасының Президенті валюталық операцияларды жүргізуге арнайы рұқсат беру режимін енгізуге құқылы. Арнайы рұқсат режимін енгізудің талаптары бұл тетікті қолданудың ерекшелігін және дағдарыс аяқталғаннан кейін ырықтандырылған валюта режимін қайта оралудың міндеттілігін нақтылады.

Валюта режимін ырықтандырудың екінші кезеңін іске асыру үшін Қазақстан Республикасында валюталық режимді ырықтандырудың 2005-2007 жылдарға арналған бағдарламасы³ әзірленген болатын.

Жоғарыда көрсетілген Бағдарламаны іске асыру шеңберінде 2005-2006 жылдары валюталық заңнаманың нормаларын тиісінше пысықтау жолымен валюталық операцияларды жүргізуге шектеулерді кейіннен алып тастау және ұлттық валютаның толық айырбасталымдылығына көшу үшін жағдайлар жасалды. Атап айтқанда, валюталық заңнаманың бірін бірі қайталайтын талаптарын алып тастау жолымен валюталық реттеу және валюталық бақылау жүйесі оңтайландырылды, егер валюталық операциялармен қатар жүретін тәуекелдерді және оларды жүргізу тәртібін пруденциялық қадағалау мен басқа құқық салаларының нормалары тиімді реттесе, қаржы ұйымдарының валюталық операцияларды жүргізу тәртібін реттейтін нормалар алып тасталды. Қазақстандық валюталық реттеу жүйесі қалыптасқан уақыттан бері алғаш рет ұзақ мерзімді тұрақты

¹ҚР Ұлттық Банкі Басқармасының 11.09.2002ж. № 369 қаулысымен мақұлданған.

²ҚР Үкіметінің 29.01.2003ж. №103 қаулысымен бекітілген.

³ҚР Үкіметінің 25.06.2004ж. №705 қаулысымен бекітілген.

сипаттағы (ең алдымен тікелей инвестициялар мен қарыздар) капиталдың әкелінуі мен әкетілуіне қатысты валюталық реттеу режимі теңдестірілді. Оған қоса валюталық операцияларды жүргізу кезіндегі тәуекелдерді хеджирлеудің құралдарын неғұрлым белсенді пайдалану, ақша-кредит саясатының мақсаттарына қарай шетел валютасына деген сұраныс пен ұсынысты реттеу құралдарын одан әрі жетілдіру және Қазақстан экономикасы зардап шеккен сыртқы күйзелістерді реттеу үшін жағдайлар жасалды, қаржы ұйымдарының валюталық операцияларын реттеудің және қадағалаудың халықаралық қағидаттарына толық көшу қамтамасыз етілді.

2007 жылғы қаңтарда «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» 2005 жылғы 13 маусымдағы Заңның өтпелі ережелерінің күшіне енуімен ырықтандырудың қорытынды кезеңі басталды, ол мыналарды:

шет елде шот ашу, шет елге инвестициялар үшін капитал қозғалысымен байланысты операцияларға және бағалы қағаздармен операцияларға рұқсаттардың (лицензиялау режимі) толық күшін жоюды;

– тіркеу және хабарлама режимдерінің шеңберінде валюталық операциялардың мониторингінің мақсаттары үшін ақпарат беру жөнінде талаптар белгілеуді;

– резидент-занды тұлғалардың ішкі валюта нарығында шетел валютасын салып алуы мақсатындағы шектеулерді алуды;

– экспорттық-импорттық мәмілелер бойынша валютаны репатриациялаудың белгіленген мерзімін алып тастауды (экспорттық түсімді қайтару және импорт үшін пайдаланылмаған авансты қазақстандық банктерге қайтару) көздеді. Репатриациялау мерзімін экспортер немесе импортер сыртқы сауда келісімшартының талаптарына қарай дербес айқындайтын болды. Сонымен қатар артық әкімшілік кедергілерді және бюрократиялық қиындық элементтерін болдырмайтын, көбіне экспорттық-импорттық мәмілелер арналары бойынша капитал ағыны жөнінде дәйекті ақпарат алуға бағытталған экспорттық-импорттық валюталық бақылаудың жеңілдетілген схемасы енгізілді.

Осылайша, 2007 жылғы 1 қаңтардан бастап теңгенің ағымдағы және күрделі операциялар бойынша айналымдылығына салынған заңнамалық шектеулер алып тасталды және теңгенің толық айналымдылығына көшу үшін алғышарттар жасалды.

Осы сәттен бастап валюталық операциялар және капитал ағыны бойынша ақпараттық база құру және осы базаның негізінде валюталық операциялардың талдамалық мониторингін енгізу валюталық реттеу және валюталық бақылаудың басым міндеті болды.

Ұлттық Банктің валюта заңнамасын жетілдіру саласында қабылдаған одан кейінгі шаралары валюталық реттеудің талаптарына жеңілдетуге және валюталық бақылау рәсімдерін оңтайландыруға бағытталды.

Валюталық реттеу жүйесін заман талабына сай әрі қарай жетілдіруі (2007-2012 жылдар)

2007-2009 жылдар аралығындағы кезеңде капитал нарықтарында ғаламдық дағдарыс болды, Қазақстанның әлемдік экономикаға ықпалдасуын ескерсек, ол еліміздің ішкі валюта нарығына әсер етпей қоймады.

Елдің экономикалық қауіпсіздігіне айтарлықтай қауіп төнген осындай жағдайларда арнайы ден қою шаралары қажет болды, сыртқы күйзелістерге ден қоюдың тетігін жетілдіру мақсатында «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» Заңды пысықтау қажеттігі туындады. Атап айтқанда, 2009 жылы заңнамалық деңгейде «Арнайы валюта режимі» деген ұғым пайда болды, арнайы валюта режимінің шеңберінде қолданылуы мүмкін шаралардың нақты тізбесі белгіленді, арнайы валюта режимінің қолданылу кезеңі үшін бір жылдан аспайтын мерзімге шектеу енгізілді, сондай-ақ осы режим талаптарының бұзылғаны үшін әкімшілік жауапкершілік белгіленді.

Сонымен қатар арнайы валюта режимінің шаралары осы уақытқа дейін Қазақстанда қолданылған жоқ.

Бұдан басқа 2009 жылы «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» Заңға валюталық реттеу режимдерін жұмсартуға және олармен байланысты әкімшілік рәсімдерді

жеңілдетуге бағытталған өзгерістер енгізілді. Атап айтқанда, лицензиялау режимінен бөлшек сауданы жүзеге асыру және қолма-қол шетел валютасына қызмет көрсету жөніндегі қызмет алып тасталды; шетел банктерінде банк шоттарын ашу туралы Ұлттық Банкке хабарлау бойынша резидент-жеке тұлғаларға қойылатын талап алып тасталды; мәміле паспортын тіркеуге, хабарлауға және ресімдеуге жататын мәмілелер үшін ең төменгі шекті мәндерді ұлғайту үшін мүмкіндік белгіленді; капитал қозғалысының операцияларын тіркеуге немесе хабарлауға жататын тізбеден кейбір операция түрлері алып тасталды; клиенттердің өздері алатын біржолғы хабарламалардың орнына қызмет көрсететін қаржы институттарының кезеңдік есептерді ұсыну түріндегі хабарлама нысандары белгіленді.

Сонымен қатар «репатриация» ұғымын, репатриациялау мерзімін нақтылау жолымен валюталық түсімді репатриациялау талаптары жеңілдетілді, сондай-ақ ұлттық және шетел валютасындағы қаражатты шет елден қайтармағаны үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікті қолдану нақтыланды.

Кеден одағының құрылуы және Кеден одағының бірыңғай экономикалық кеңістігін қалыптастыру Ұлттық Банктің алдында жаңа міндеттер қойды.

2012 жылғы 6 қаңтарда «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» Заңға түзетулер енгізілді, олар Заңды Жеке тұлғалардың Кеден одағының кеден шекарасы арқылы қолма-қол ақша қаражатын және (немесе) ақша құралдарын өткізу тәртібі туралы шартқа⁴ сәйкес келтіруді көздейді. Бұдан басқа сыртқы сауда мәмілесінің паспортын ресімдеу рәсімі жеңілдетілген келісімшартты есептік тіркеу рәсіміне ауыстырылды. Түзетулер резиденттердің жекелеген валюталық операциялар түрлерін жүзеге асыру тәртібін жеңілдетуді және валюталық реттеу режимдерінің рәсімдерін нақтылауды қамтамасыз етті.

Осылайша, республикамыз өз тәуелсіздігін алған және валюта нарығы қалыптасқан уақыттан бері Қазақстанда және әлемдік нарықтарда қалыптасқан экономикалық ахуалға барабар валюталық реттеу жүйесін құру жөнінде маңызды қадамдар жасалды. Қазіргі уақытта Қазақстанда капиталдың еркін өткізілуіне қандай да бір шектеу қоймайтын және Қазақстан Республикасында коммерциялық қызметті жүзеге асыруға ешбір кедергі келтірмейтін ырықтандырылған валюта режимі жұмыс істейді.

---

⁴ 2011 жылғы 17 қаңтардағы № 389 ҚР Заңымен ратификатталған.

Қазақстан Ұлттық Банкінде банктік және ақша-кредиттік статистиканың қалыптасуы мен дамуы

Давлетгильдеева Н.Б. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Статистика департаментінің ақша-кредиттік статистика басқармасының бастығы

Экономикалық және әлеуметтік даму үшін ақпарат мәнінің артуы қазіргі заманның ерекшелігі болып табылады. Қазіргі заман қоғамы елде болып жатқан жаппай әлеуметтік-экономикалық құбылыстар мен процестерді зерттейтін және оларды талдауға мүмкіндік беретін статистикасыз өмір сүре алмайды және дами алмайды. Статистикалық деректер арқасында сараланған басқару шешімдерін қабылдауға, жалпы елдің және оның жекелеген аумақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуының болжамдарын жасауға, түрлі әлеуметтік бағдарламаларды және әзірлеуге қажетті ақпараттық база қамтамасыз етіледі. Бұл ретте статистикалық ақпарат мемлекеттік басқару органдарына ғана емес, сонымен қатар бизнес-қоғамдастықтар, халықаралық ұйымдар, коммерциялық емес, қоғамдық бірлестіктер, сондай-ақ халық тарапынан да қажет.

КСРО күйрегеннен кейін 90-шы жылдардың басында КСРО-дан бөлініп шыққан басқа да елдерде сияқты Қазақстанда да көп нәрсені «жоқтан» бастау қажет болды. Мәселен, ел басшылығының алдында тұрған маңызды және өзекті міндеттердің бірі – алымды орталық банк құру және ақша-кредит саясатын жүргізу кезінде оның тәуелсіздігін қамтамасыз ету болды. Ұлттық Банк осындай банк болды, оған өзіне жүктелген міндеттерді орындау үшін дәйекті статистикалық ақпарат қажет еді.

Осыған байланысты банктерден тиісті есептілікті жинау мен оны өңдеуге, Ұлттық Банктің және елдің басшылығы шешімдер қабылдау үшін қажет ақпаратты дайындауға жауапты бөлімшені құру қажеттілігі туындады. Ұлттық Банкте статистикалық қызметті жүзеге асыруға уәкілетті осындай бөлімшелердің бірі 1994 жылы құрылды. Жаңадан құрылған Статистика басқармасына банктерден статистикалық деректерді жинау, оларды тексеру, өңдеу, ақша-кредит саласын реттеу шеңберінде қорытынды есептерді жасау функциялары жүктелді.

Қазақстан дербес мемлекет болғанына қарамастан, сол кезде КСРО банктерінде статистикалық есептілікті ұйымдастыру ережелері қолданыста болған еді, оған сәйкес банктер статистикалық есептілікті КСРО Мемлекеттік банкі 1987 жылы бекіткен көрсеткіштер мен нысандар бойынша ұсынатын.

Алайда, тәуелсіздік алуға байланысты Қазақстан нарықтық экономикаға өтуге бағыт алған кезде өзінің, қазақстандық Статистикалық қызметті ұйымдастыру ережелерін әзірлеу, сондай-ақ банктердегі статистикалық есепке өзгерістер енгізу қажеттілігі туындады. Бұл 1991 – 1995 жылдар аралығындағы кезеңде экономиканы басқару құрылымында және шаруалықты жүргізудің ұйымдық-құқықтық нысандарында болған өзгерістермен, халықаралық ақша-банк статистикасында қабылданған жіктеулермен және басталған Қазақстан Республикасының банк жүйесін реформалау процесімен негізделген еді. Осыған байланысты Статистика басқармасы Қазақстан Республикасының банктерінде статистикалық есептілікті ұйымдастыру ережелерін⁵ әзірлеп, оның қолданысқа енгізілуімен КСРО банктерінде статистикалық есептілікті ұйымдастыру ережелерінің күші жойылды. Бұл сондай-ақ Ұлттық Банктің деректерді жинау мен өңдеу процесін реттеуге мүмкіндік берді. Көрсетілген Ережелерде статистикалық есептілік нысандары, оларды екінші деңгейдегі банктердің ұсыну тәртібі мен мерзімдері, сондай-ақ өңірлерде Ұлттық Банктің филиалдары үшін деректер жинау мерзімдері мен тәртібі қамтылды. Оларға сәйкес екінші деңгейдегі банктер мен Ұлттық Банктің аумақтық филиалдары статистикалық есептіліктің 15 нысаны бойынша есептер ұсынатын, олардың негізгі мақсаты мемлекеттік органдарды елдегі кредит-ақша қатынастарының ахуалы мен дамуы туралы ақпаратпен қамтамасыз ету болатын.

1996-2005 жж. Қазақстан Республикасының заңнамасындағы өзгерістерге, банктердегі бухгалтерлік есептің жетілдірілуіне және банктердің халықаралық қаржылық есептілік

⁵ ҚР Ұлттық Банкі Басқармасының 1996 жылғы 19 қыркүйектегі № 212 қаулысымен бекітілді

стандарттарына көшуіне, сондай-ақ Ұлттық Банкте «Статистика» автоматтандырылған ақпараттық шағын жүйесінің («Статистика» ААШЖ) ендірілуіне сәйкес статистикалық есептілік нысандары одан әрі өзгерістерге ұшырап отырды.

Осы кезеңде қолданыста болған статистикалық есептілік нысандары қайта қаралды және бірегейлендірілді, есептіліктің және шұғыл мәліметтердің ескірген нысандарының күші жойылды.

Екінші деңгейдегі банктерге арналған статистикалық есептіліктің жаңа нысандары («СБ» нысандары) бүкіл осы жұмыстың нәтижесі болды.

«Мемлекеттік статистика туралы» Қазақстан Республикасы Заңының талаптарына сәйкес статистикалық есептіліктің барлық жаңадан енгізілетін нысандары статистика жөніндегі уәкілетті органның бекіту рәсімінен өтуге тиіс, сондықтан Қазақстан Республикасының Статистика агенттігінің 2005 жылғы 17 тамыздағы № 29-Г бұйрығымен жаңа нысандардың бекітілуі оларға ведомстволық ресми статистикалық есептілік мәртебесін берді.

Одан кейін Ұлттық Банктің бөлімшелерімен, министрліктермен және ведомстволармен өзара әрекет жасауды және ынтымақтастықты орнату көбірек статистикалық деректерді жинауға, өңдеуге және таратуға септігін тигізді, мысалы, қарыздар, салымдар, сыйақы мөлшерлемелері, валюталық операциялар бойынша банктік статистикадан өзге бағалы қағаздар нарығы, қаржы нарығының сақтандыру және зейнетақы сегменттері, банктердің кредиттік портфелінің жағдайын сипаттайтын көрсеткіштер бойынша статистика пайда болды.

Осылайша, жаңа көрсеткіштердің қосылуы есебінен Статистикалық Бюллетенді ақпаратпен толықтыру кеңейтілді және жақсартылды, бұл түрлі пайдаланушылар топтарының ақпаратқа артқан сұранысына жауап берген еді.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі Төрағасының бұйрықтарымен 2010, 2011 және 2012 жылдары қайта бекітілген ведомстволық статистикалық есептіліктің жаңартылған нысандары қолданылады.

Банктік статистиканың одан әрі дамуы бұрын болғандай есептілік нысандарының жақсартылуына емес, оларды жинау әдістерін жетілдіруге байланысты болғанын атап өту қажет.

Еуропа елдерінің тәжірибесін зерттеу Ұлттық Банкті өзінің ауқымы бойынша зор болып табылатын қазіргі уақытта қаржы ұйымдарынан алынатын көптеген есептілік нысандарының орнына олардың бастапқы есептік ақпараты негізінде статистикалық қорытынды есептерді және өзге де мәліметтерді қалыптастыруға біртіндеп көшу жоспарын жүзеге асыруға «шабыттандырды».

Бұл, біріншіден, өңделетін деректер базасын біршама кеңейтуге және Ұлттық Банк пен басқа да пайдаланушылар үшін қажет көрсеткіштерді қалыптастыруға, ал екіншіден, қаржы ұйымдарынан алынатын есептілік нысандарын қысқарту және оңтайландыру міндеттерін іске асыруға мүмкіндік береді, бұл респонденттерге түсетін салмақты біршама азайтады.

Жетілдірілген «Кредиттік тіркелім» ААШЖ-ны өнеркәсіптік пайдалануға іске қосу – деректер жинаудың жаңа жүйесіне өтудің бірінші кезеңі болады, оның бірінші кезегі 2013 жылғы наурыз айында қолданысқа енгізілді. Бұл жағын жүйе қаржы ұйымдарының кредиттік қызметіне байланысты тәуекелдерге мониторинг жасау мақсатында, сондай-ақ ақша-кредиттік статистика мен сыртқы сектор статистикасын қалыптастыру мақсатында құрылатын электрондық деректер базасы болып табылады.

Банктік статистиканың дамуымен бір мезгілде Ұлттық Банктің статистикалық қызметінің басқа ірі блогы – монетарлық (ақша-кредиттік) статистика қалыптастырылды және жетілдірілді, ол бөлек назар аударғанға лайық.

Барлық елдерде орталық банктер ақша-кредит саясатын әзірлеу мен жүргізу үшін ақша-кредиттік статистика деректеріне сүйенеді. Қазақстан Ұлттық Банкі де қалыс қалмады және құрылғаннан бастап өз қызметінің негізгі мақсаты – баға тұрақтылығын қамтамасыз етуге жетуге бағытталған міндеттерді шешу үшін сенімді статистикалық негізге мұқтаж болды. Сондықтан 1993 жылдан бастап монетарлық статистиканы қалыптастыру басталды. Монетарлық шолуларды ресми тарату 1996 жылдан бастап жүзеге асырылады.

Елдерге ақша-кредиттік статистика деректерінің сапасын арттыруға жәрдем көрсету, оны жасаудың әдіснамасына бірыңғай тәсілдерді қамтамасыз ету үшін және елдер бойынша деректерді салыстыру мүмкіндігі мақсатында ХВҚ 2000 жылы ХВҚ-ға мүше елдердің орталық банктерінің монетарлық және қаржылық статистиканы жасауы мен ұсынуы үшін тұжырымдамалық негіз болып табылатын ақша-кредиттік және қаржылық статистика бойынша нұсқауды жарыққа шығарды. Осы Нұсқаудың теориялық негіздері қазіргі кезде де Қазақстан Ұлттық Банкінің ақша-кредиттік статистикасын жасаушылар үшін маңызды сүйеніш болып табылады.

Сонымен қатар, ХВҚ әсіресе Қазақстанда монетарлық статистиканы қалыптастырудың алғашқы кезеңдерінде елеулі техникалық көмек көрсетті. Атап айтқанда, көмек көрсету ХВҚ-ның Статистика департаменті қызметкерлерінің Ұлттық Банкке миссиямен келуі, статистика жасаушылар үшін семинарлар жүргізу, туындайтын әдіснамалық мәселелер бойынша консультациялар беру арқылы жүзеге асырылды. Бастапқыда монетарлық статистикада тек қана Ұлттық Банктің және екінші деңгейдегі банктердің шоттары қамтылғандықтан, тиісінше шолу тек қана банк жүйесі бойынша жасалатын. Ақша базасын есептеу мен ақша агрегаттары үшін осы жеткілікті еді.

Алайда, қаржы нарығының дамуымен және кеңеюімен және қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ету қажеттігі ескеріле отырып, ақша-кредиттік статистика деректері жалпы қаржы секторының жұмыс істеу тиімділігін талдау үшін де қажет бола бастады. Қаржы секторында болып жатқан құрылымдық өзгерістерге мониторинг және талдау жасау үшін басқа (банктік емес) қаржы ұйымдарының активтері мен міндеттемелері туралы деректер талап етіледі. Осы мақсатта кредиттік серіктестіктердің, Даму Банкінің және кейіннен – ипотекалық компаниялардың шоттарын қосу есебінен ақша-кредиттік статистиканың институционалды қамтылуы кеңейтілді. Келесі кезеңде, сақтандыру секторын қамту мақсатында сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдарына арналған есеп әзірленді, олар 2007 жылдан бастап есептерді тоқсан сайынғы негізде ұсынады. Секторлар ішінде де қосымша бөлу жүзеге асырылды: мемлекеттік басқару органдары секторы орталық Үкімет бірліктерінен өзге жергілікті (өңірлік) басқару органдары шағын секторын қамти бастады, қаржылық емес ұйымдар секторы мемлекеттік және жекеше ұйымдар болып бөлінді. Сонымен қатар, қаржы құралдарының тізбесі, атап айтқанда, монетарлық шолуларда туынды қаржы құралдарын көрсету есебінен кеңейтілді.

Ақша-кредиттік статистика әдіснамасы резиденттер мен резидент еместер, экономика секторлары, валюта түрлері бойынша ақпарат қамтылатын толық деректер ұсынуды қамтитын болғандықтан, көрсетілген барлық жақсартулар Бухгалтерлік есеп департаментімен тығыз өзара әрекет жасаумен сол кезде қолданыста болған Екінші деңгейдегі банктердің бас бухгалтерлік кітабын жасауға арналған бухгалтерлік есеп шоттарының үлгі жоспарын нақтылау жүзеге асырылғаннан кейін ғана мүмкін бола бастады.

Әзірленген Екінші деңгейдегі банктердің және ипотекалық ұйымдардың Бас бухгалтерлік кітабын жасауға арналған Есепшоттары толық көрсетілген бухгалтерлік есептің үлгі есепшот жоспары Ұлттық Банкі Басқармасының 30.07.2002ж. № 274 қаулысымен бекітіліп, 2002 жылғы 1 қазаннан бастап күшіне енгізілді.

Сол кезден бастап банктер, ипотекалық компаниялар мен Даму Банкі есептерді нысаны бойынша автоматтандырылған режимде («Статистика» ААШЖ-да) ұсына бастады.

Одан әрі қарай жетілдіру шеңберінде қазіргі уақытта елдің зейнетақы секторынан деректер жинау мүмкіндігі зерттелуде, бұл институционалды қамтылу тұрғысынан алғанда қаржы секторын монетарлық шолуды мейлінше толық етуге мүмкіндік береді.

ХВҚ монетарлық статистика жасаушылар үшін әзірлеген әдіснамалық негізден өзге, осы ұйым басқа халықаралық қаржы ұйымдарымен ынтымақтастық жасай отырып, деректерді тарату стандарттарын (кодекстерін) (бұдан әрі – Стандарттар) әзірледі. Оларда Арнайы деректер тарату стандарты – SpecialDataDisseminationStandard (SDDS) және Жалпы деректер тарату стандарты – GeneralDataDisseminationStandard (GDDS) қамтылады. Екі Стандартта да деректер тарату саласындағы тиісті практика элементтерінің белгілі бір жиынтығы қамтылады және сондықтан да ХВҚ-ға мүше елдер үшін экономикалық және қаржылық деректерді дайындау мен жұртшылыққа тарату процесінде бағдар болады.

Көрсетілген стандарттарды әзірлеу белгілі бір халықаралық мінез-құлық нормаларын,

оның ішінде ақпарат таратудың халықаралық стандарттарын орындау қажеттілігімен негізделген еді. Бұл өз кезегінде ақпараттың ашық және айқын болу, оның үнемі, уақтылы және толық ұсынылу қағидаттарын іске асыру және қазіргі заманғы жаһандану жағдайында өте маңызды болатын – елдер арасындағы деректерді салыстыру мүмкіндігі үшін қажет. Басқаша айтқанда, елдердің халықаралық қаржы ұйымдарына, қалың жұртшылыққа қол жетімді және статистика жасау мен таратудың бірыңғай стандарттарына сәйкес келетін статистиканы ұсынуы Стандарттар әзірлеудің мақсаты болып табылды.

1997 жылы Қазақстан ХВҚ-ның деректерді тарату стандарттарының жүйесін ендіру бойынша алғашқы жобасында қатысу үшін таңдап алынған болатын. Қазақстанның Стандарттарға ресми қосылуы кезең-кезеңімен жүзеге асырылды: 1999 жылы ел GDDS жазылушысы, 2003 жылы SDDS – жазылушысы болды. Стандарттарға жазылған ХВҚ-ға мүше елдерге қойылатын жалпы талап оларда көзделген талаптарды мүлтіксіз орындау болып табылады.

ХВҚ әзірлеген тағы бір стандарт – мысалы, пайдаланылатын ресурстар, кәсібилік, әдіснама тазалығы, есепке алу негізі, статистикалық қамту, салыстырмалылық, деректердің қол жетімділігі және басқалар сияқты деректердің сапасын бағалауға арналған критерийлердің белгілі бір жиынтығы қамтылатын Деректердің сапасын бағалау негізі. Әзірленген критерийлер сәйкес келу статистиканың сапасы мен сенімділігі туралы куәландыратыны күмәнсіз.

Ұлттық Банктің Стандарттармен монетарлық статистиканы жасау мен таратудың негізгі параметрлеріне қойылатын талаптарды сақтайтыны ХВҚ-ның стандарттар талаптарының сақталуын тексеру бойынша (ROSC миссиялары – Report on Observance Standards and Codes) миссияларының, атап айтқанда, 2002 және 2006 жж. миссияларының бағаларымен расталды.

Ұлттық Банк өз қызметінде статистика бойынша халықаралық бастамаларды назарсыз қалдырмайды. Ол қаржылық қызметтерге және оларды пайдалануға қол жеткізу (Questionnaire on Access to and Use of Financial Services) сияқты зерттеулерге, Өту процесі туралы баяндамада (Transition Report) жыл сайын жариялау үшін Еуропа Қайта Құру және Даму Банкінің пікіртеріміне, Азия Даму Банкінің пікіртеріміне (Key Indicators Questionnaire), тұрақты есептерді және ақша-кредиттік статистика бойынша басқа ақпаратты ХВҚ-ға (COFER, SR нысандары, “International Financial Statistics” ХВҚ басылымында жариялауға арналған деректер), сондай-ақ басқа да деректерді түрлі халықаралық ұйымдарға беруге жыл сайын қатысады.

Қорытындылай келе, экономика мен әлеуметтік саланы дамыту құралы ретінде статистиканың ролі маңызды бола түсуде екенін тағы да атап өткіміз келеді, өйткені тұрақты, уақтылы және дәйекті экономикалық және қаржылық ақпарат, оның ішінде ақша-кредиттік және банктік статистика деректері негізді макроэкономикалық саясатты әзірлеу мен жүргізудің ең маңызды талабы болып табылады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алтынвалюта резервтері

Мухаметов И.Н. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Монетарлық операциялар департаменті талдау және тәуекелдер басқармасының бас талдаушысы

Ұлттық Банк ақша-кредит саясатының басты құрамдас бөлігі ішкі нарықтағы ҚРҰБ ақша-кредит операцияларын үздіксіз жүзеге асыру үшін қорлардың сақталуын, өтімділігін және кірістілігін қамтамасыз ету басты мақсаты болып табылатын алтынвалюта резервтерін басқару. Осы мақалада жалпы мемлекет экономикасы үшін алтын валюта резервтерінің ролі, Ұлттық Банк резервтерін басқарудың негізгі қағидалары мен жүйесі, сонымен қатар резервтерді басқару саясатындағы соңғы өзгерістер баяндалған.

Алтынвалюта резервтерін қалыптастыру мақсаты

Шетел валютасындағы активтер және әдетте, орталық банкке тиісті және ұлттық байлықтың бір бөлігі болып табылатын алтын түріндегі алтынвалюта резервтері тәуелсіз елдің нышандарының бірі болып табылады. Алтынвалюта резервтері:

- 1) халықаралық төлемдер саласын мемлекеттік реттеудің маңызды құралы;
- 2) ұлттық валютаның тұрақтылығын қамтамасыз ету саясатының басты элементі;
- 3) сыртқы мемлекеттік борышты өтеу көзі, ал төтенше жағдайда – елдің - елдің төлем балансының тапшылығын жабу көзі ретінде қолданылады.

Әдетте, елдің алтынвалюталық резервтік активтері көп болса, өз валютасының айырбастау бағамын реттеу, қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ету және тиісінше, тұтастай алғанда ел экономикасына деген шетел инвесторларының сенімін қолдау мүмкіндігі көп болады.

Қаражаттың ағымдағы және күрделі шоттар бойынша қозғалысында көрсетілген елдің сыртқы экономикалық қызметі алтынвалюта резервтерін қалыптастыру көзі болып табылады. Жалпы алғанда, алтынвалюта резервтерінің өсімі ағымдағы және күрделі шоттың баланстары сомасына тең болуы тиіс. Басқаша айтқанда, елдің алтынвалюта резервтері жалпы төлем балансы профицитте болған (яғни, елге валютаның әкелінуі елден әкетілетін валюта ағынынан асқан) жағдайда өседі және жалпы төлем балансы дефицитте болған (валютаның елден оң нетто әкетілуі) жағдайда қысқарады.

Қазақстанның алтынвалюта резервтерін Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі 1993 жылы қалыптастырды. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алтынвалюта резервтерін қалыптастырған сәттен бастап олар 1993 жылдың аяғындағы 711 млн. АҚШ долларынан 2013 жылғы 1 қаңтардағы 28,3 млрд. АҚШ долларына дейін өсті.

Алтынвалюта резервтерін жинақтау Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ішкі биржалық және банкаралық валюталық нарықта шетел валютасының артық санын, басым түрде АҚШ долларын сатып алуы арқылы жүзеге асырылды. Шетел валютасының артық санының ағыны белсенді экспорттық операциялар (экспорттық тауарларды, басым түрде мұнайды сату) және елеулі тікелей шетелдік инвестициялар нәтижесінде қалыптасты. Осылайша, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ішкі валюта нарығында қазақстандық теңгеге шетел валютасын сатып алуы арқылы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алтынвалюта резервтері қалыптастырылды.

Ұлттық валютаның тұрақтылығын ұстап тұру мақсатында алтынвалюта резервтері сондай-ақ азайтылуы мүмкін. Ішкі валюта нарығында шетел валютасына артық сұраныс болған жағдайда Ұлттық Банк алтынвалюта резервтерінің бір бөлігін шетел валютасына деген ішкі сұранысты қанағаттандыру үшін пайдалана алады.

Алтынвалюта резервтерін басқару мақсаты

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алтынвалюта резервтерін басқарудың негізгі мақсаты олардың сақталуын, өтімділігі мен кірістілігін оңтайлы үйлестіруді қамтамасыз ету болып табылады

Алтынвалюта резервтерін инвестициялық басқару сапасын объективті бағалау, сондай-ақ инвестициялық басқару нәтижелерін салыстыру мақсатында алтынвалюта резервтерін инвестициялауды Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі өздігінен, сол сияқты Ұлттық Банк конкурстық негізде үздік инвестициялық басқарушылар қатарынан тандап алатын шетелдік инвестициялық басқарушылар жүзеге асырады.

Алтынвалюта резервтері активтерді әртараптандыру және оларды басқару қағидаттарын сақтауды қамтамасыз ету мақсатында инвестициялау мерзімдері мен мақсаттарын ескере отырып шартты түрде портфельдерге⁶ бөлінген: өтімді портфель, инвестициялық портфель, стратегиялық портфель, алтын портфелі және балама құралдар портфелі.

Ұлттық Банктің алтынвалюта резервтерінің негізгі көлемі өтімді және инвестициялық портфельдерде шоғырланған. Осылайша шоғырлануды өтімді портфельдің «әмиян» функциясын атқаруымен түсіндіруге болады, яғни оның ішіндегі ақша ұлттық валютаның тұрақтылығын ұстап тұру, Қазақстан Республикасының сыртқы борышына қызмет көрсету және төлем балансының дефицитін қаржыландыру, әсіресе дағдарыс кезеңінде Қазақстанның қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында пайдаланылады. Осыған байланысты, өтімді портфельдің активтері оларды валюталық өктемдікті жүргізу үшін жедел пайдалану, теңгенің бағамын ұстап тұру және басқа ақша-кредит операцияларын жүзеге асыру мүмкіндігі мақсатында жоғары өтімділікке ие болуы тиіс.

Инвестициялық портфель және стратегиялық портфель кірістілікті тәуекелдің қабылданған деңгейі үшін қолайлы деңгейде ұстап тұру функциясын қамтамасыз етуі тиіс. Осыған байланысты, инвестициялық және стратегиялық портфель активтерінің тиісінше орта мерзімді және ұзақ мерзімді болашақта жақсы кірістілігі болуы тиіс.

Алтын портфелі мен балама құралдар портфелінің рөлі алтынвалюта резервтерінің активтерін ауқымды әртараптандыру, ұзақ мерзімді болашақта кірістілікті ұлғайту, сондай-ақ өтімді және инвестициялық портфельдер құралдарының күрт түсуі ықпалын реттеу болып табылады.

Алтынвалюта резервтерін басқарудың негізгі қағидаттары, шарттары мен өлшемдері

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алтынвалюта резервтерін басқарудың негізгі қағидаттары, шарттары мен өлшемдері арнайы нормативтік құқықтық актілермен: инвестициялық қағидалармен, стратегиялармен және нұсқаулықтармен реттеледі.

Алтынвалюта резервтері іс жүзінде болған 20 жыл ішінде алтынвалюта резервтерін басқару қағидаттары өзгере қойған жоқ, алайда басқару, басқару стратегиясының тәсілдері және пайдаланылатын қаржы құралдары елеулі өзгеріске ұшырады.

Мәселен бастапқы кезде алтынвалюта резервтерінің активтері консервативтік қаржы құралдарына: депозиттерге, АҚШ және Еуроаймақтың мемлекеттік бағалы қағаздарына инвестицияланды. Алтынвалюта резервтерінің өсуіне және Қазақстанның халықаралық қаржы және инвестициялық қатынастарға ықпалдасуына қарай қолданылатын құралдардың спектрі кеңейді. Алтынвалюта резервтері халықаралық қаржы ұйымдарының бағалы қағаздарына, мамандандырылған агенттіктердің бағалы қағаздарына, корпоративтік бағалы қағаздарға орналастырыла бастады. Қаржы құралдарына алтынвалюта резервтері инвестицияланған елдердің ауқымы да кеңейе бастады: АҚШ, Еуроаймақ, Канада, Жапония, Австралия. Кейіннен валюталық және пайыздық тәуекелдерді хеджирлеу (сақтандыру)

⁶ 2013 жылғы 1 желтоқсанындағы атауы

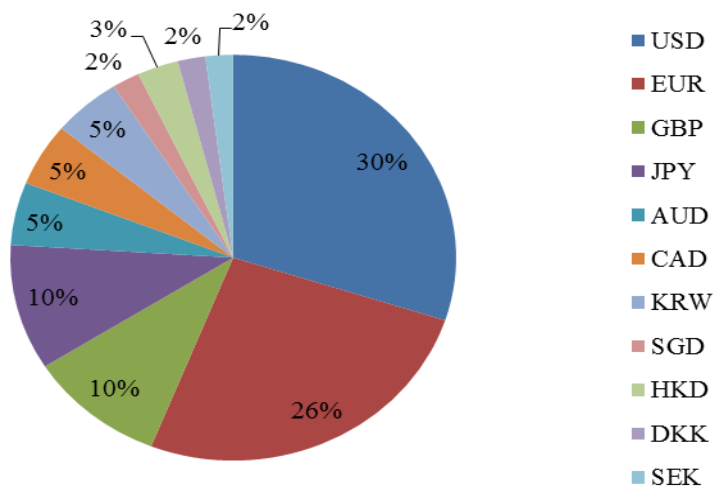
мақсатында алтынвалюта резервтерін басқару кезінде туынды қаржы құралдары (своптар, опциондар, фьючерстер, форвардтар) пайдаланыла бастады. Қазіргі кезде ағымдағы макроэкономикалық жағдайларды әрі экономикалық және геосаяси болашақты ескере отырып, сондай-ақ алтынвалюта резервтерін басқару және олардың құрылымын әртараптандыру стратегиясын жетілдіру жалғастырылуда. Соңғы бірнеше жыл ішінде алтынвалюта резервтерінің құрылымы сондай-ақ елеулі өзгерістерге ұшырады: алтын портфелінің үлесі ұлғайды, дамушы елдердің мемлекеттік және корпоративтік бағалы қағаздарына инвестициялау туралы шешім қабылданды, қаржы құралдарына алтынвалюта резервтерінің активтері инвестицияланатын елдерің тізбесі одан әрі кеңейді. Оған қоса, ұзақ мерзімді болашақта кірістілікті ұлғайту мақсатында алтынвалюта резервтерінің құрылымына балама құралдардың портфелі қосылды.

Тәуекелдерді басқару қағидаттары

Алтынвалюта резервтерінің сақталу қағидаттары тәуекелдерді басқарудың теңдестірілген жүйесімен қамтамасыз етіледі. Мәселен, инвестициялық стратегияда активтерді инвестициялау кезінде тәуекелдің қабылданатын деңгейін бақылауға мүмкіндік беретін бірқатар сандық және сапалық шектеулер көзделген: валюталық бөлудің белгіленген көрсеткіштері, құралдардың түрлері мен кластары бойынша бөлу, сондай-ақ құралдардың тиісті түрлері мен кластарына инвестициялау шекті көлемінің белгіленген көрсеткіштері. Тәуекелдерді басқару үшін VaR (тәуекелге ұшырататын құн), трэкинг-еррор (trackingerror), дюрация сияқты сандық көрсеткіштер пайдаланылады. Кредиттік тәуекелді төмендету үшін әрбір қарсы әріптеске кредиттік рейтингінің шекті мәні және инвестициялаудың шекті көлемі белгіленген.

Валюталық тәуекелді азайту валюталық резервтерді әртараптандыру жолымен қамтамасыз етіледі. Ағымдағы кезеңде алтынвалюта резервтерінің инвестициялық портфелінің валюталық қоржыны 11 валютадан құралады. АҚШ доллары мен еуро үлесі есебінен бұл портфельге соңғы бірнеше жылда Канада, Гонконг және Сингапур доллары, Корея онасы, сол сияқты Скандинавия валюталары: дат кронасы мен швед кронасы сияқты валюталар енгізілді.

1-сурет. АВА инвестициялық портфелін валюталық бөлу

Дереккөзі: ҚР Ұлттық Банкі

Алтынвалюта резервтерін инвестициялау үшін пайдаланылатын қаржы құралдары

Дәстүрлі құралдар

Қолма-қол шетел валютасы және ақша нарығының құралдары (депозиттер, репо операциялары, қысқа мерзімді қазынашылық облигациялар, дамыған елдердің ноттары), дамыған елдердің мемлекеттік облигациялары және алтын сияқты жоғары өтімді қаржы құралдары осы уақытқа дейін орталық банктердің алтынвалюта резервтерінің активтері инвестицияланатын қаржы құралдарының дәстүрлі класы болып табылады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алтынвалюта резервтері активтерінің өсуі Ұлттық Банктен дамушы елдердің облигациялары, айырбасталатын облигациялар, ауқымды акциялар және инвестициялық деңгейдегі корпоративтік облигациялар сияқты болашағы бар қаржы құралдарына назар аудара отырып, осы активтерді әртараптандыру және инвестицияланатын құралдар тізбесін кеңейту бойынша шараларды тұрақты қабылдауды талап етеді.

Қазіргі кезде ауқымды нарықтарды қалпына келтіру және пайыздық мөлшерлемелерді алдыңғы уақытта көтеру кезеңінде тіркелген кірісі бар құралдарға дәстүрлі инвестициялар орталық банктердің алтынвалюта резервтері активтерінің жеткілікті кірістілігі мен әртараптандыруды қамтамасыз ету міндеттеріне кепілді жауап бере алмайды. Орталық банктердің арасында дамушы нарықтардың акциялары, облигациялары, корпоративтік облигациялар және балама құралдары сияқты анағұрлым кірісті активтерге инвестициялар кеңінен қолданылуда.

2-сурет. Жалпы халықаралық резервтердің динамикасы, млрд. АҚШ долл.

Дереккөзі: ҚР Ұлттық Банкі

Балама құралдар

Еуропа елдеріндегі борыштық дағдарысқа және әлемдік экономикадағы инфляциялық тәуекелге байланысты Ұлттық Банк активтердің балама кластарын Қазақстан Республикасының алтынвалюта резервтерін инвестициялау үшін рұқсат етілген құралдардың тізбесіне енгізу туралы шешім қабылдады. Балама құралдарға инвестициялардың маңыздылығы бірнеше себептерге байланысты: балама инвестициялар дәстүрлі активтермен төмен байланысты, жоғары кірістілігі бар және ұзақ мерзімді кезеңде инфляциядан қорғауды қамтамасыз етеді.

Мыналар балама активтердің негізгі кластары болып табылады: жеке капитал (private equity), хедж-қорлар (hedge funds), жылжымайтын мүлік (real estate), инфрақұрылымдық инвестициялар (infrastructure).

Балама активтерді басқару үшін ерекше тәсіл талап етілетін болғандықтан Ұлттық Банк еншілес ұйымды - «Қазақстан Ұлттық Банкінің Ұлттық инвестициялық корпорациясы» (бұдан әрі – Ұлттық инвестициялық корпорация) акционерлік қоғамын құру шешімін қабылдады. Ұлттық инвестициялық корпорацияның негізгі мақсаты Қазақстан Республикасының халықаралық резервтерін ұзақ мерзімді кезеңде активтердің балама кластарына инвестициялау жолымен әртараптандыру және кірістілігін арттыру болып табылады.

Орталық банктен бөлінген құрылым нысанындағы жеке ұйым моделі бастапқы кезден KIC (Korea Investment Corporation) және CIC (China Investment Corporation) сияқты белгілі тәуелсіз қорлардан алынды.

Ұлттық инвестициялық корпорация іс жүзінде 2012 жылғы қазанда құрылды. Оның бұдан былайғы қызметі Ұлттық Банк үшін сыртқы басқарушы қағидаты бойынша құрылатын болады.

Алтын

Ғаламдық қаржы нарықтарының тұрақсыздығы кезеңінде, сондай-ақ дамыған елдердің орталық банктерінің монетарлық саясатты жұмсартуы кезінде «жайлы жер» мәртебесімен қаржы құралы ретіндегі алтынның дәстүрлі рөлі елеулі өседі. Көптеген мемлекеттер, егер осыны ішкі ресурстардың көмегімен жүзеге асыруға болатын болса, активтің осы түрінің жинақталуының стратегиялық маңыздылығын мойындайды. Қазақстанда алтынның елеулі қоры, сондай-ақ оны өңдеу үшін өндірістік қуаты бар. Осыған байланысты негізгі мақсаты елдің алтынды өндіру, шығару және өткізу сияқты салаларда мүдделерін қолдауды қамтамасыз ету болып табылатын заң жобасын әзірлеу туралы шешім қабылданды.

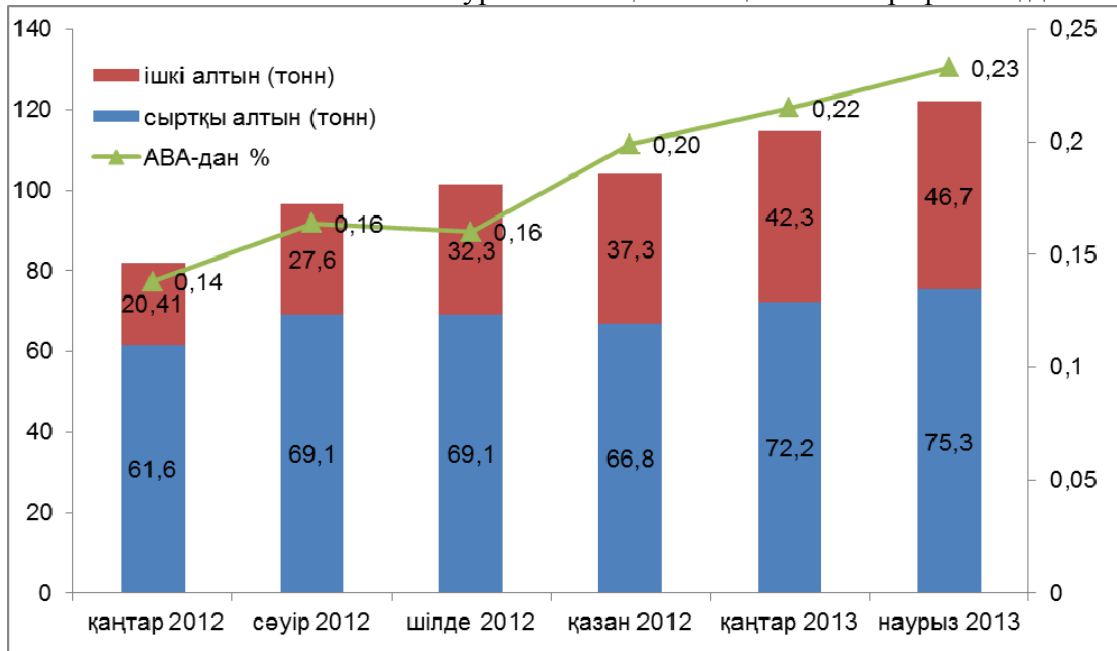
Осылайша, Мемлекет басшысының 2011 жылғы 21 шілдедегі №120 Жарлығымен Ұлттық Банкке алтынвалюта активтерін толықтыру үшін тазартылған алтынды сатып алуға мемлекеттің басым құқығын іске асыру бойынша шешімдерді қабылдау функциясы берілді. Сондай-ақ бұл құқық «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» Қазақстан Республикасының Заңында бекітілген. Осыған байланысты Ұлттық Банк Басқармасының қаулысымен Басым құқықты іске асыру қағидалары бекітілді. Мемлекеттің осы салада мүдделерін қорғаудан басқа, осы заңды әзірлеудің негізгі мақсаты отандық өндірушілердің алтынды өндіру мен өңдеу көлемін ұлғайтуын қамтамасыз ету болып табылады, өйткені мемлекет (Ұлттық Банк атынан) олардың өнімдерін өткізу үшін кепілді әріптес болып табылады. Тиісінше, ол тұтастай алғанда алтын өндіру саласының дамуына оң ықпал етуі тиіс. Инвестициялар тұрғысынан, алтынның ішкі нарығының дамуы халыққа өзінің жинақ ақшаларын әртараптандыруға және олардың сақталуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Ұлттық Банктің басым құқықты 2011 жылғы желтоқсанда және 2013 жылғы ақпанға дейінгі аралықта іске асыруының басталуынан бері отандық өндірістің 32 тоннаға жуық алтыны сатып алынды. Осылайша, алтынвалюта активтеріндегі алтын портфелінің үлесі 2013 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша 13,8%-дан 23,3%-ға дейін өсті (*3-суретті қараңыз*).

Қорыта келе, Ұлттық Банктің алтынвалюта резервтері Қазақстан экономикасының тұрақтылығы мен ахуалын қамтамасыз ету мемлекеттік саясатының ажырамас бөлігі болып табылады. Олардың жеткілікті түрде жинақталуы және сақталуы ел экономикасының ғаламдық дағдарыстың салдарларын ең аз шығындармен еңсеруіне ықпал етеді. Сондықтан Ұлттық Банк тұрақты негізде кірістілік және тәуекелдер тұрғысынан алтынвалюта резервтерін жүйелі және оңтайлы басқаруға үлкен назар аударады.

3-сурет Ұлттық Банктің алтын портфелінің динамикасы

Дереккөзі: ҚР Ұлттық Банкі

Бірыңғай экономикалық кеңістікті құру жағдайында Қазақстан Республикасындағы валюталық реттеу мен валюталық бақылау

Адилышенова Н.А. – Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті валюталық реттеу және бақылау басқармасының бас маман-экономисі

Мурзаева З.Б. – Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті валюталық реттеу және бақылау басқармасының бас маман-экономисі

Қазіргі уақытта Бірыңғай экономикалық кеңістікке қатысушы елдер – Беларусь, Қазақстан және Ресей Федерациясының интеграциялық өзара іс-қимылы бойынша белсенді түрде жұмыс жүргізілуде. Бұл мақала осы мемлекетаралық бірлестіктің валюталық реттеу және валюталық бақылау саласындағы шарт-құқықтық базасына жүйелі түрде шолу жасайды.

Бірнеше жыл бойы үш мемлекет: Ресей, Қазақстан және Беларусь күштерін экономикалық және саяси ықпалдасудың жобасы – Бірыңғай экономикалық кеңістікті (БЭК) қалыптастыру және оның толыққанды жұмыс істеуі үшін жағдай жасауға бағыттауда. БЭК қалыптастыру туралы келісімге Ресей, Қазақстан және Беларусь басшыларының Ялтадағы саммитінде 2003 жылғы 19 қыркүйекте қол қойылған болатын. Келісім БЭК қалыптастыру жөніндегі негізгі шаралар кешенін әзірлеуді көздеді, оны жүзеге асыру үшін елуге жуық шартқа қою талап етілді, сонымен қатар қол қойылған БЭК құру туралы келісімнің ажырамас бөлігі болып табылатын БЭК қалыптастыру туралы тұжырымдама бекітілді.

Бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастырудың негізгі мақсаттары тауарлардың, қызметтердің, капиталдың және еңбектің ортақ (ішкі) нарығының тиімді жұмыс істеуі, талаптар халқының өмір сүру деңгейін көтеру мақсатында Тараптар экономикасын құрылымдық қайта құрудың тұрақты дамуына жағдай жасау, келісілген салық, ақша-кредит, валюталық-қаржы, сауда, кедендік және тарифтік саясат жүргізу, бірыңғай көлік, энергетикалық және ақпарат жүйелерін дамыту, экономиканың басым салаларын, өндірістік және ғылыми-технологиялық кооперацияны дамытуға мемлекеттік қолдау көрсету шараларының жалпы жүйесін құру.

Осылайша, БЭК құрудың негізгі тұжырымдамасы – үш ел аумағының шеңберінде экономиканы реттеудің нарықтық қағидаттарына және үйлесімді құқықтық нормаларды қолдануға негізделген біртектес тетіктері жұмыс істейтін, ықпалдасқан инфрақұрылымы бар және барлығы жинақтала келіп тауарлардың, қызметтердің, капиталдың және жұмыс күшінің еркін қозғалысын қамтамасыз ететін келісілген салық, ақша-кредит, валюталық-қаржы, сауда және кедендік саясат жүргізілетін кеңістік қалыптастыру.

Мұндай кеңістікті құрудың тауарлар мен қаржылық емес қызметтердің еркін қозғалысы іске асырылған бірінші кезеңі үш мемлекеттің Кеден одағын құруымен аяқталды, оның шеңберінде бірыңғай кеден аумағында бірыңғай кедендік қағидалар қолданылуда. Келесі кезеңнің міндеті – ұлттық заңнамалардағы капиталдың, қаржылық қызметтердің және жұмыс күшінің еркін қозғалысына кедергі келтіретін кедергілер мен шектеулерді алу.

Беларусь, Қазақстан және Ресейдің ұлттық заңнамаларын валюталық реттеудің талаптарын үйлестіру бұл процестегі негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Бұл бүгінгі күні біздің елдеріміздегі валюталық реттеу және валюталық бақылау трансшекаралық капитал ағындарына қатысты мемлекеттік реттеудің пәрменді құралы және резидент еместердің ұлттық қаржы нарықтарына қол жеткізуін айқындайтын саясаттың маңызды элементі болып қала беруімен байланысты.

Нарықтардың жаһандануы жағдайында валюталық режимдерді ырықтандыру қажеттігі барлық үш мемлекет үшін де ортақ міндет болып табылады. Ресей Федерациясында валюталық операцияларға қатысты рұқсат ету тәртібін толығымен жою 2006 жылғы 1 шілдеден бастап, Қазақстанда 2007 жылғы 1 қаңтардан бастап іске асырылды. Тәуелсіз мемлекеттер достастығының және Еуразия экономикалық қоғамдастығының интеграциялық

бірлестіктері шеңберінде ықпалдасқан валюта нарығын құру жөнінде шаралар қабылданды. Соған қарамастан, елдердің әрқайсысында (атап айтқанда, Беларусьта) валюталық режимді ырықтандыру қарқынында, сондай-ақ валюталық бақылау шараларында айырмашылық сол күйінде қалып отыр, ол капиталдың еркін қозғалысы үшін кедергі келтіріп қана қоймай, БЭК шеңберінде реттеуші төрелік факторын қалыптастырады.

БЭК қалыптастырудың түпмәтінінде қазіргі уақытта валюталық реттеу мен валюталық бақылау саясаты бөлігінде басымдықтар атап көрсетілген, олар – өзара сауда мен инвестицияларға кедергі келтіретін тікелей және жанама шектеулерді алып тастау, өзара есеп айырысуда қатысушы елдердің ұлттық валюталарының пайдаланылуын кеңейту, БЭК аумағында реттеуші төрелік факторын жою және үшінші елдермен валюталық операцияларды реттеудің келісілген тәсілдерін қалыптастыру.

Тұжырымдамалық қағидаттар ретінде бұл басымдықтар ЕурАзЭК Мемлекетаралық кеңесінің мемлекет басшылары деңгейіндегі отырысында Мәскеуде 2010 жылғы желтоқсанда қол қойылған Бірыңғай экономикалық кеңістікке қатысушы мемлекеттердегі валюталық саясаттың келісілген қағидаттары туралы келісімде (бұдан әрі – Келісім) көрсетілді.

Валюталық реттеу бөлігінде келісілген саясатты жүргізу үшін негізін қалайтын шаралар ретінде резидент еместердің БЭК банктерінде және резиденттердің үшінші елдердің банктерінде шоттарын ашу немесе жүргізу тәртібінің тәсілдерін келісу, ұлттық егемендіктің қағидаттарына қарай репатриациялау талаптарын үйлестіру, БЭК қатысушы мемлекеттердің валюталық шектеулер қолданылмайтын резиденттерінің арасында жүзеге асырылатын валюталық операциялардың тізбесін айқындау, банк шоттарын пайдаланбай есеп айырысуларды жүзеге асыру құқығын қоса алғанда, валюталық операцияларды жүзеге асыру кезіндегі құқықтар мен міндеттердің қажетті көлемін айқындау, қолма-қол ақша қаражатын және бағалы қағаздарды Кеден одағының кеден аумағының ішінде құжаттандырылған нысанда еркін өткізуді қамтамасыз ету, валюталық заңнаманың бұзылғаны үшін жауапкершілік туралы нормалардың үйлесімділігі, валюталық операцияларды есепке алу және бақылау талаптарының үйлесімділігі көзделген.

Келісім БЭК қатысушы елдердің ЕурАзЭК және ТМД ықпалдасқан бірлестіктерінің шеңберінде жүргізіліп жатқан жұмыстың жалғасы болды. БЭК қатысушы елдердің көпжақты және екіжақты келісімдерінің шеңберінде қол жеткізілген прогресті негізге ала отырып, Келісімнің ережелері ықпалдасудың жоғарырақ дәрежесіне өтуді, оның ішінде ортақ реттеуші тетіктерді құру арқылы қамтамасыз етеді.

Кеден одағына қатысушы мемлекеттер басшыларының Жеке тұлғалардың Кеден одағының кеден шекарасы арқылы қолма-қол ақша қаражатын және (немесе) ақша құралдарын өткізу тәртібі туралы шартқа 2010 жылғы желтоқсанда қол қоюы БЭК қатысушы елдердің валюталық реттеу саласындағы заңнамасын бірегейлендірудің алғашқы әрі маңызды қадамы болды. Бұл Шарт Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 17 қаңтардағы № 389 Заңымен ратификацияланды. Осы Шартқа сәйкес БЭК қатысушы елдердің ұлттық заңнамалары жеке тұлғалардың (резиденттігіне қарамастан) қолма-қол ақшаны, жол чектерін және бағалы қағаздарды үшінші елдерге әкелуінің/үшінші елдерден⁷ әкелуінің бірыңғай тәртібін және мұндай әкелу мен әкетуді декларациялаудың бірыңғай нысанын белгіледі. Бұдан басқа Шартта Беларусь, Қазақстан және Ресейдің кеден органдары арасындағы тиісті ақпарат алмасу көзделген.

Келісімнің нормаларын іске асыру үшін мынадай халықаралық шарттар әзірленді. Келісімге қатысушы мемлекеттердің келісілген валюталық саясаты туралы шарттың ережелері ұлттық валюталардың айырбастау бағамының саясатын (бұдан әрі – бағамдық саясат) үйлестіруді, валюталардың өзара бағамдарын, сондай-ақ ұлттық валюталардың ресми бағамдарын белгілеу тәртібін, ықпалдасқан валюта нарығын қалыптастыру, сондай-ақ ұлттық валюта нарықтарының өтімділігін одан әрі дамыту және арттыру мақсатында БЭК

---

⁷ Үшінші елдер – Кеден одағына қатысушы елдер болып табылмайтын елдер

қатысушы мемлекеттердің банктерін банкаралық конверсиялық операцияларды жүргізу үшін өз ұлттық валюта нарығына кіргізуді, БЭК мүше мемлекеттердің ұлттық валюталарын сыртқы экономикалық қызметке қатысушылардың арасындағы өзара есеп айырысуда пайдалануды кеңейту және өңірлік валюталық ықпалдастықты одан әрі дамытуды көздейді:

Келісімге қатысушы мемлекеттік органдардың валюталық құқықтық қатынастарын реттеудің келісілген тәсілдері және ырықтандыру шараларын қабылдау туралы шарт, оның ережелері БЭК қатысушы резидент елдер арасында шектеусіз жүзеге асырылатын операциялар шегін белгілеуге, үшінші елдердің резиденттеріне қатысты валюталық реттеудің талаптарын үйлестіруге және қатысушы елдердің валюталық режимдерін одан әрі ырықтандыру жөнінде келісіп шаралар қабылдауға, сондай-ақ ұлттық заңнамалардың валюталық заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілік белгілейтін нормаларын бірегейлендіруге бағытталған. Қазіргі уақытта бұл Шарт мемлекетаралық рәсімдерден өтуде.

Келісімге қатысушы мемлекеттердің валюталық бақылауды жүзеге асыратын уәкілетті органдарының өзара іс-қимылы туралы шарт. Шартта Келісімге қатысушы мемлекеттердің уәкілетті органдарының арасында валюта заңнамасының сақталуын бақылауды жүзеге асыру практикасы туралы, осы саладағы өзгерістер туралы, сондай-ақ валюта заңнамасының сақталуын бақылау жүйесі туралы ақпарат алмасуы көзделген.

Бұдан басқа Шартқа сәйкес уәкілетті органдар Келісімге қатысушы мемлекеттердің валюталық заңнаманы бұза отырып жүргізілген операциялар туралы ақпарат алмаса алады, мемлекеттердің валюталық бақылау саласындағы өзара мүдделерін қозғайтын проблемалар бойынша бірлескен талдамалық зерттеулер жүргізе алады, жұмыс топтарын құруды, тәжірибе алмасуды және кадрларды оқытуды қоса алғанда, ынтымақтастық барысында туындайтын мәселелер бойынша практикалық көмек көрсете алады, сондай-ақ Келісімге қатысушы мемлекеттердің резиденттері арасындағы валюталық операциялар бойынша ақша төлемі мен аударымының көлемдері туралы және Келісімге қатысушы мемлекет резиденттерінің Келісімге қатысушы басқа мемлекеттің уәкілетті ұйымдарында ашқан шоттарының саны туралы статистикалық ақпарат алмаса алады.

Кеден одағына қатысушы елдерде ішкі кеден шекараларының алып тасталуына байланысты репатриация талаптарының орындалуын бақылаудың (резиденттердің экспорттық валюталық түсімді және импорт үшін пайдаланылмаған авансты қайтаруы) схемаларын бейімдеу қажеттігі БЭК қатысушы елдердегі валюталық бақылаудың түпмәтінінде айтарлықтай өзекті проблема болып табылады. Тиісті жұмыс қазіргі кезде осы шарттың шеңберінде валюталық бақылау органдарының жүргізілген тексерулер және сараптау топтарының ақпараттық өзара іс-қимылдың жалпы тәсілдері мен схемаларын әзірлеу жөніндегі жұмысы туралы ақпарат алмасудан тұратын бірлескен жұмысты жүргізу жолымен жүргізіледі.

Осылайша, БЭК қатысушы елдердегі валюталық реттеу мен валюталық бақылаудың шарт-құқықтық базасы ұлттық валюта заңнамаларынан басқа Келісімнен және жоғарыда көрсетілген шарттардан тұрады, сондай-ақ БЭК қатысушы елдердің ұлттық заңнамалары келісілген валюта саясатын жүргізу бөлігінде БЭК шарт-құқықтық базасын қалыптастырады және БЭК аумағында тауарлардың, қызметтердің және капиталдың еркін қозғалысын қамтамасыз етуді, БЭК қатысушы мемлекеттердің сыртқы сауда және инвестициялық операцияларда ұлттық валюталарының рөлін арттыру және көрсетілген валюталардың өзара айырбасталымдылығын қамтамасыз ету мақсатында БЭК шеңберіндегі валюта саясатын үйлестіру жөніндегі бірлескен іс-қимылдар жасауды көздейді.

Ықпалдасу деңгейін көтеру, оның ішінде келісілген валюта саясатына қол жеткізу БЭК қалыптастырған шарт-құқықтық базада көзделген нормалар мен шараларды біртіндеп әрі жүйелі түрде іске асырумен және БЭК қатысушы барлық мемлекеттердің сақтауымен қамтамасыз етілуі тиіс. БЭК қатысушы мемлекеттердің экономиканы өзгертуде, келісілген экономикалық және валюта саясатын жүргізу жөніндегі жүзеге асыратын бірлескен шаралары нақты қатар жүруі, осы салалардағы заңнамаларды үйлестіру және бірегейлендіру қажет.

Елімізде капиталдың еркін өткізілуіне қандай да бір шектеулер жоқ және Қазақстан Республикасында коммерциялық қызметті жүзеге асыруға ешбір кедергі келтірмейтін ырықтандырылған валюталық режим бар екендігін айта кету қажет. Қолданыстағы «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» 2005 жылғы 13 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңы Қазақстан Республикасында валюталық режимді ырықтандырудың 2003-2004 жылдарға арналған бағдарламасына⁸ сәйкес валюталық режимді ырықтандыру процесінің қорытынды кезеңі ретінде қабылданды.

Валюталық реттеуді және валюталық бақылауды жетілдіру жөніндегі одан арғы қадамдар тауарлардың, қызметтердің, капиталдың және жұмыс күшінің еркін қозғалуы мақсатында БЭК елдерінің ұлттық заңнамаларын жақындату жөніндегі жүргізіліп жатқан жұмысты ескере отырып, Қазақстанда және әлемдік нарықтарда қалыптасқан экономикалық ахуалға тікелей байланысты болады.

---

⁸ҚР Ұлттық Банкі Басқармасының 29.01.2003ж. №103 қаулысымен бекітілген.

Ұлттық Банктің сыртқы сектор статистикасы саласындағы статистикалық қызметі

Базарова С.Т. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті директорының орынбасары
Жұмабекова А.Ж. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті методология және талдау басқармасының бас маман-экономисі

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің статистикалық қызметінің негізгі бағыттары «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» 1995 жылғы 30 наурыздағы №2155 Қазақстан Республикасының Заңымен айқындалған. Бұл ретте, мемлекетіміздің экономикалық саясатын жасауда Ұлттық Банк қалыптастыратын статистиканың маңыздылығын ескере отырып сыртқы сектор статистикасы саласында статистикалық қызметті жүзеге асыру Ұлттық Банктің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Ұлттық Банк көрсетілген міндетті іске асыру мақсатында статистикалық бақылаулардың және әкімшілік деректердің нысандарын әзірлейді, қажетті ақпаратты жинауды жүзеге асырады және тоқсан сайын жиынтық төлем балансын, халықаралық инвестициялық позицияны және Қазақстан Республикасының сыртқы борышын бағалауды жүзеге асырады.

Сыртқы секторы бойынша ақпараттық-талдау материалдары мерзімді басылымдарда және Ұлттық Банктің веб-сайтында жарияланады, ел басшылығына, Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарына, халықаралық қаржылық және рейтингтік ұйымдарға ұсынылады. Қазақстан Республикасының Статистика агенттігіне Ұлттық Банк Ұлттық шоттардың жүйелерінің «Әлемнің басқа елдері» шоттарын қалыптастыру үшін ақпаратты, шетелдік инвестициялар мен халықаралық қызметтер бойынша жиынтық елдер және салалар бойынша деректерді береді, сондай-ақ онымен сыртқы сектор статистикасы бойынша жұмыстарды ұйымдастыру мәселелері бойынша өзара іс-қимыл жасайды. Халықаралық Валюта Қорымен және басқа да халықаралық ұйымдармен, шет елдердің құзыретті мемлекеттік органдарымен төлем балансын, халықаралық инвестициялық позицияны және сыртқы борыштың статистикасын қалыптастырудың методологиясы мен практикасы мәселелері бойынша өзара іс-қимылды жүзеге асырады.

Төлем балансын жасаудың қағидаттары және ережелері Халықаралық Валюта Қорының осы ұйымға кіретін барлық елдерге методологиялық нұсқаулық болып табылатын арнайы басылымдарында белгіленген.

Еліміздің төлем балансын жасаудың ресми өкілеттігі Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкіне 1997 жылдың 2 тоқсанынан бастап жүктелді.

Ұлттық Банктің сыртқы сектор статистикасын қалыптастырудағы жұмысын жоғары бағалап, ХВҚ Статистикалық департаменті 1998 жылы тауарлармен халықаралық сауда статистикасын қоспағанда, төлем балансы бойынша деректерді жинау және өңдеу процесстерін Ұлттық Банкте орталықтандыруды ұсынды. Ұлттық Банк көрсетілген ұсыныстарды жүзеге асыру мақсатында төлем балансы бойынша статистикалық есептіліктердің нысандарын әзірледі, оны Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі бекітті және республика Үкіметінің қаулысымен бекітілетін жыл сайынғы Статистикалық жұмыс жоспарына енгізілді.

2000 жылдың 1 тоқсанынан бастап осы нысандар бойынша Ұлттық Банк аумақтық филиалдардың қатысуымен тоқсан сайын төлем балансы бойынша ақпаратты жинауды және өңдеуді жүзеге асырады.

Ұлттық Банкте сыртқы сектордың статистикалық деректерін жинау процесстерін орталықтандыру, өңдеу және қалыптастыру нәтижелері Қазақстан Республикасы төлем

балансының және сыртқы борыш статистикасының сыртқы экономикалық операцияларды, оның ішінде республика аумағында жұмыс істейтін шетелдік компаниялардың филиалдары мен өкілдіктерінің қамту аясының кеңеюі есебінен айтарлықтай жақсарғандығын көрсетеді. Төлем балансының стандарттық құрамдас бөліктерін жіктеуді кеңейту, республика экономикасының барлық секторлары бойынша халықаралық инвестициялық позициясын қалыптастыру, валюталық ағындарды жан-жақты талдау, республиканың қаржы заңнамасын жетілдіру бойынша нақты ұсыныстарды әзірлеу көрсетілген функцияларды орындаудың салдары болып табылады.

Қазақстанның 2003 жылы Деректерді таратудың арнайы стандарттарына (ДТАС) қосылуымен төлем балансы және халықаралық инвестициялық позиция статистикасынан басқа аса қызығушылықты танытатын сыртқы борыш бойынша қосымша талдамалық деректер, сондай-ақ шетел валютасындағы халықаралық резервтер және өтімділік бойынша деректер барлық пайдаланушыларға қол жетімді болды.

Халықаралық ұйымдармен методология мәселелері бойынша өзара тығыз әрекеттесу және басқа орталық банктермен сыртқы экономикалық шоттардың статистикасын қалыптастыру және тарату мәселелері бойынша тәжірибе алмасу дұрыс жолға қойылды.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі халықаралық қаржы ұйымдарының жыл тікелей және портфельдік инвестициялар бойынша сайынғы үйлестірілген зерттеулер сияқты, сыртқы сектордың статистикасымен байланысты әртүрлі бастамаларына қатысады. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесі бойынша деректер ХВҚ интернет-ресурсында орналастырылады және әлем жүйесіндегі экономиканың ықпалдасуын бағалауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде елдер төлем балансын 1993 жылы, 5-басылымда шығарылған Төлем балансы нұсқаулығының негізінде құрастырудан 2009 жылы ХВҚ дайындаған «Төлем балансы және халықаралық инвестициялық позиция Нұсқаулығы» 6-басылымы (ТБН6) негізінде сыртқы экономикалық статистиканы қалыптастыруға көшуді жүзеге асыруда.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі 2013 жылдың 1 тоқсанындағы есептерден бастап ТБН6 ұсынған методология мен құрылымға сәйкес, жартылай қайта қарастырылған статистикалық байқау нысандары негізінде және жартылай басқа да қолда бар дереккөздер негізінде төлем балансын және халықаралық инвестициялық позицияны қалыптастыра отырып, көшуді жүзеге асырды. ТБН6 сәйкес статистикалық деректерді қалыптастыру және жариялау сыртқы сектор статистикасында жаңа экономикалық құбылыстарды көрсетуге және оны пайдаланушылардың талаптарын ескеруге жағдай туғызды. Бұл ретте, статистикалық қатарларды динамикада салыстыру және талдау үшін 2005 - 2012 жылдар аралығы кезеңіндегі есептерге тиісті өзгерістер енгізілетін болады. Бұдан басқа, қалған статистикалық байқау нысандары қайта қаралады және валюталық реттеу саласындағы әкімшілік деректердің нысандары сияқты басқа да қосымша дереккөздеріне өзгертулер енгізіледі.

Қазіргі кезде жинақтау 10 мыңнан астам экономиканың нақты секторының кәсіпорындары, қаржы ұйымдары және мемлекеттік басқару органдары – респонденттерден ведомстволық статистикалық байқаулардың 18 нысаны бойынша жүзеге асырылады. Көрсетілген жұмыстарды орындау аясында сыртқы экономикалық қызметті жүргізетін республика кәсіпорындарының тіркелімі қалыптастырылған және ол үнемі өзектендіріліп отырады, төлем балансы бойынша деректерді жинақтау және өңдеу бойынша автоматтандырылған жүйе әзірленіп ендірілді, ол да методологиялық сипатта енгізілген өзгерістерге байланысты елеулі түзетулерді талап етеді.

Жалпы алғанда, Қазақстанның сыртқы секторының статистикасы 2014 жылдың есептерінен бастап ТБН6 методологиясына сәйкес статистикалық байқауларды жүргізгенде алынған ақпараттар негізінде қалыптастырылатын болады. Төлем балансы, халықаралық инвестициялық позиция және сыртқы борыш деректерін ТБН6 методологиясына сәйкес және жаңартылған дереккөздер негізіне толыққанды қалыптастыруды 2014-2015 жылдарда жүзеге асыру жоспарланып отыр. «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің сыртқы

экономикалық қызмет шоттарын (сыртқы сектор статистикасын) қалыптастыруы әдістемесі» әзірленді және бекітілді. Тұрақты негізде қалыптастыруға ұсынылатын жаңа анықтамалық және талдамалық кестелер құрастырылады және сыртқы сектор статистикасын пайдаланушыларға бұқаралық ақпарат құралдарында алдағы өзгертулер туралы хабарланып отырады.

Осылайша, Ұлттық Банк, сыртқы сектор статистикасы бойынша қызметін жүзеге асырған кезде, пайдаланушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін статистикалық деректердің толыққанды болуы мен сапасын қамтамасыз етуге, сондай-ақ сыртқы экономикалық шоттар статистикасының республиканың макроэкономикалық статистикасының бір-бірімен байланысты бөлімдерімен үйлесімділігін арттыруға тырысады.

Қазақстан Республикасы қаржы секторының дамуындағы бағалы қағаздар нарығының рөлі

Нұрпейісов Д.Қ. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығын және исламдық қаржыландыруды дамыту департаментінің директоры, з.ғ.д

Бұл мақала Қазақстан Республикасы бағалы қағаздар нарығының өтпелі кезең, мемлекет иелігінен алу, меншік нысанын өзгерту және нарықтық экономиканың дамуы жағдайында отандық қаржы нарығының дамуына талдау жүргізіп, моделінің ерекшеліктерін қарастыруға мүмкіндік беретін негізгі тарихи даму кезеңдеріне шолу жасайды.

Бұл ретте мақалада нарықтық инвестициялаудың маңызды құралы ретінде бағалы қағаздар нарығының дамуына теріс әсер ететін негізгі проблемалар көтеріліп, оларды шешу жөнінде қабылданған шаралар қарастырылады.

Сонымен қатар материал Қазақстан Республикасы қаржы секторының дамуындағы бағалы қағаздар нарығының рөлін түсініп, бағалауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның бағалы қағаздар нарығының даму проблемасы ел экономикасының қазіргі даму сатысындағы ең өзекті проблемалардың бірі болып табылады.

Қаржы секторының жеке бөлігі ретінде қор нарығы жұмыс істейді, оның негіздері ел тәуелсіздігін иелену барысында қаланған болатын. Ол қалыпты нарықтық қатынастар мен түрлі меншік нысандары жағдайында дамуда. Мемлекеттік меншіктің жеке меншік нысанына өзгеруі жекешелендіру және халықтың кәсіпорындар акцияларын иеленуі жолымен жүзеге асырылады. Кәсіпорындарды акционерлеу арқылы жекешелендіру бағалы қағаздар нарығын қалыптастыру үшін негіз болып табылады, себебі бұл процеске көптеген кәсіпорындар мен халықтың қатысуына мүмкіндік береді. Бұл ретте бағалы қағаз халықтың көпшілігіне қолжетімді қаржы құралы болып табылады.

Қор нарығы ұлттық байлықты экономиканың нақты секторы салаларының арасында қайта бөлу үшін пайдаланылады. Ол ел экономикасының тиімді дамуына, қаржы тұрақтылығының үдеуіне және барлық нарық субъектілерінің, әсіресе халықтың белсенді болуы негізінде экономиканың өсуіне жәрдемдеседі.

Экономиканың қаржы секторының дамуы кез келген мемлекеттің басым міндеттерінің бірі болып табылады. Қазақстанда қаржы жүйесінің сегменттерін жетілдіру және нығайту жөнінде белсенді түрде жұмыс жүргізілуде. Қор нарығының жұмыс істеуінің негіздері қаланды. Жетекші халықаралық сарапшылардың пікірінше, Қазақстанның қаржы жүйесі ең прогрессивті жүйелердің бірі болып танылған.

Қазақстандағы бағалы қағаздар нарығының дамуын бірнеше кезеңге бөлуге болады. *Бірінші кезең* – 1990-1995 жылдар аралығы, *екінші кезең* – 1995-2006 жылдар аралығы, және, соңғысы, *үшінші кезең* – 2006-2012 жылдар аралығы. Бағалы қағаздар нарығы қалыптасуының осы барлық кезеңдерінің қор нарығының қалыптасу жағдайларымен байланысты өзіндік ерекшелігі бар. Алайда қор нарығы дамуының қазіргі заманғы процестерін жақсы түсініп, бағалауға мүмкіндік беретін кейбір ортақ ерекшеліктер де бар.

I кезең – 1990-1995 жылдар. Ол мемлекеттік меншіктің жаңа нарықтық қатынастарға барабар меншік нысандарына өзгеру процесінің бағалы қағаздар нарығы қалыптасуының және дамуының негізгі катализаторы болуымен ерекшеленді. Бұл процесс жекешелендіру жолымен жүзеге асырылды. Мемлекеттік кәсіпорындарды жекешелендіру кезеңінде акционерлік қоғамдар құрылды.

Ел экономикасындағы қаржы ағындарын тиімді қайта бөлу тетігін іске қосу, сондай-ақ жеке инвесторлар класын қалыптастыру үшін жағдай жасау бағалы қағаздар нарығының мәселелері бойынша нормативтік құқықтық базаны құрудың негізгі мақсаты болды.

1988-1993 жылдар аралығындағы кезең қазіргі банк жүйесінің алғашқы қалыптасу кезеңі болды. 1991 жылы «Қазақ КСР-дегі банктер және банк қызметі туралы» Заңның қабылдануына байланысты елде банк реформасы басталып, Қазақстанда екі деңгейлі банк жүйесі қалыптаса бастады.

Коммерциялық банктер бағалы қағаздар нарығындағы қызметті өз қызметтеріндегі маңызды бағыттардың бірі ретінде қарастырды. Инвесторлар ретінде коммерциялық банктер мемлекеттің, түрлі акционерлік қоғамдардың бағалы қағаздарын сатып алады, соның нәтижесінде өздерінің бағалы қағаздар портфелін қалыптастырады.

1992 жылғы наурызда ҚР Қаржы министрлігі бағалы қағаздардың бірінші эмиссиясын тіркей бастады, оны бұл мемлекеттік орган 1995 жылғы көктемге дейін жүзеге асырды.

1992 жылы алғашқы кәсіби қатысушылар – бағалы қағаздар нарығында делдалдық қызметті жүзеге асыратын жеке және заңды тұлғалар қызметтерін бастады.

Бағалы қағаздар нарығының дамуына 1993 жылы Қазақстанда ұлттық валюта – теңгенің енгізілуі айтарлықтай ықпал етті. Сол жылы ҚР Ұлттық Банкі және Қазақстанның жетекші жиырма үш коммерциялық банкі ұлттық валюта нарығын дамыту үшін валюта биржасын құрды. Сол кезге дейін болған Банкаралық валюталық операцияларды жүргізу орталығы (Валюта биржасы) Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің құрылымдық бөлімшесі болған еді.

Жалпы алғанда, нарықтық қатынастар мен экономикалық жүйенің қалыптасуымен бағалы қағаздар нарығының негізгі элементтерінің қалыптасу процесі үдеді. Кәсіпорындарды акционерлеу арқылы жекешелендіру осы кезеңге тән ерекшелік және бағалы қағаздар нарығының қалыптасуы үшін бастапқы қарқын болды. Кәсіпорындарды мемлекет иелігінен алып, жекешелендіру инвестициялар тартудың ең тиімді тетіктерінің бірі – акциялар шығаруды пайдалануға мүмкіндік берді.

Осы уақытта алғашқы акционерлік қоғамдар пайда болып, бағалы қағаздар шығарыла бастады. Бағалы қағаз халықтың ауқымды тобына қолжетімді, БҚН жұмыс істеуіне қатысуға мүмкіндік беретін қаржы құралы болды.

II кезең – 1995-2006 жылдар аралығы. Көрсетілген кезең қор нарығының институционалды инфрақұрылымның және нормативтік-құқықтық базаның дамуы бөлігінде жетілдірілуімен ерекшеленеді. Дәл осы уақытта қазақстандық институционалдық инвесторлар айтарлықтай дами бастады.

Елде негізінен бағалы қағаздар нарығының жұмыс істеуі үшін қажетті нормативтік құқықтық база құрылды. Мәселен, Қазақстан Республикасының бағалы қағаздар нарығы туралы заңнамасы Қазақстан Республикасының «Бағалы қағаздар рыногы туралы», «Инвестициялық қорлар туралы», «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы», «Қазақстан Республикасындағы сақтандыру қызметі туралы», «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы», «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік реттеу және қадағалау туралы», «Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын мемлекеттік реттеу мен қадағалау туралы» бірқатар арнайы Заңдарына негізделген.

Қор нарығын мемлекеттік реттеуді бұл кезеңде Қазақстан Республикасының Бағалы қағаздар жөніндегі ұлттық комиссиясы жүзеге асырды. Ұлттық комиссия бағалы қағаздарды шығару және айналысқа жіберу процесінде туындайтын қатынастарды да реттеді; бағалы қағаздар нарығындағы инвесторлардың құқықтары мен мүдделерін қорғады және т.б. Сонымен қатар комиссияның қызметі қалыптасқан оң үдерістерді сақтауға және орын алған проблемаларды шешуге бағытталған болатын. Алайда, 2001 жылы ол өз қызметін тоқтатып, функциялары мен өкілеттіктерін Ұлттық Банкке бере отырып, қысқартылды.

III кезең – 2006-2012 жылдар аралығы. Бұл кезеңде инвестициялық қорлар нарығындағы инвесторлар ретінде алғашқы инвестициялық пай қорлары (ИПК) пайда болды, сондай-ақ 2006 жылы қазақстандық компаниялардың акциялары шетелдік қор нарықтарында жария түрде орналастырылды. Мұндай компаниялардың қатарына KazakhmysPlc., «Қазмұнайгаз Барлау Өндіру» АҚ, «Қазкоммерцбанк» АҚ, «Қазақстан халық жинақ банкі» АҚ, «Шалқия Мырыш» АҚ, «Қазақалтын» АҚ жатады, олар өздерінің акцияларының бір

бөлігін қазақстандық инвесторларға ұсынды, сондай-ақ Лондон қор биржасында (LSE) орналастырды. Ірі қазақстандық компаниялардың бағалы қағаздарын Лондонда сәтті орналастыру Қазақстанның әлемдік нарықтағы инвестициялық беделінің артуына және отандық эмитенттердің өтімділігін көтеруге, сондай-ақ олардың акциялары құнының өсуіне ықпал етті.

Акцияларды жария түрде орналастыру нәтижесінде іс жүзінде барынша дайындалған қазақстандық компаниялардың өздерінің капиталдандыруын арттырып, халықаралық капитал есебінен өз қызметін қаржыландырғанын атап өткен жөн. Қазақстанның аумағында ірі активтері бар қазақстандық және шетелдік компаниялардың акцияларын барынша белсенді орналастыру 2005-2007 жылдардағы кезеңде шетелдік қор биржаларында орын алды. Бұл жылдары орналастырудың жалпы көлемі 8,1 миллиард АҚШ долларына жуық болды, бұл ретте 2004 жылы – 1,7 миллиард АҚШ долларынан астам, 2006 жылы – 4,2 миллиард АҚШ долларынан астам және 2007 жылы – 2,0 миллиард АҚШ долларына жуық.

Сонымен бірге Қазақстанда қаржы орталығын құру елдегі қор нарығының ахуалына және оның белсенді дамуына айтарлықтай әсер еткен аса маңызды фактор болып табылады. АӨҚО құру идеясын ҚР Президенті Н. Назарбаев 1995 жылы Қазақстан банктері қауымдастығының мүшелерімен кездесуі барысында, сондай-ақ 2004 жылғы қарашада Қазақстан қаржыгерлерінің конгресінде сөз сөйлеген кезінде айтты.

Бұл шешім экономикалық өсудің жоғары қарқындарына (соңғы жылдары 8-10% аралығында), инвестициялық рейтингіні алуға және ТМД-ның басқа елдерімен салыстырғанда ұлттық қаржы секторының басымдықпен дамуына байланысты болды. Алайда ол кезде қаржы жүйесіндегі реформа аяқталмаған болатын.

2005 жылы Қазақстан Республикасының Үкіметі Сингапур және Таиланд қаржы орталықтарын құруға және дамытуға тікелей қатысқан «Boston Consulting Group» халықаралық консалтингтік компаниясын тартты. Бұл компанияның негізгі міндеті Қазақстан қаржы нарығының дамуындағы артықшылықтар мен кемшіліктерді зерделеу және Алматы қаласында құрылатын өңірлік қаржы орталығының құқықтық, инфрақұрылымдық, басқарушылық позициялары бойынша ұсынымдар әзірлеу болды. Қаржы орталығының бастапқы жұмыс істеу сатысында бұл ұсынымдар табысты іске асырылды және оның қалыптасуына едәуір ықпал етті.

Бұл ретте Алматы қаласын Орталық Азия аймағының басты қаржы орталығы ретінде дамыту мәселесіне айрықша көңіл бөлінді. Ірі қаржы ұйымдары үшін маңызды аймақтық бизнес-жобалар үшін қарыз беру, сақтандыру және қаржылық қызметтер көрсетуде оңтайлы жағдайлар мен мүмкіндіктер жасау, сондай-ақ қаржы орталығын тиісті инфрақұрылымымен қамтамасыз ету бұл бағыттағы негізгі жұмыс болды.

2004 жылы бекітілген Алматы қаласында өңірлік (халықаралық) қаржы орталығын құру туралы тұжырымдамасының негізінде, 2006 жылы «Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданып, Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне тиісті өзгерістер енгізілді.

АӨҚО құрылған сәттен бастап қаржы орталығын және қор нарығын жетілдіру мен дамыту саласында бірқатар реформалар жүргізілді. Заңнаманы жетілдіру саласында ауқымды жұмыс жүргізілді, оның ішінде елімізде жалғыз биржа – Қазақстан қор биржасын коммерцияландыру үшін негіз қаланды.

Сонымен қатар АӨҚО қатысушыларының дауларын қарау үшін Қазақстанның сот жүйесіне кіретін мамандандырылған қаржылық соты құрылды. Алматы қаласындағы мамандандырылған қаржылық соты қазіргі уақытта аудандық сотқа теңестірілген, оның соттылығына, егер тараптардың бірі АӨҚО қатысушысы болып табылса, Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығы қатысушыларының әрекеттеріне (әрекетсіздіктеріне) шағымдану туралы азаматтық істерді, басқа да азаматтық істерді, сондай-ақ қаржы ұйымдарын қайта құрылымдау туралы істерді қарастыру жатады.

Президент Н.Ә. Назарбаев өзінің Қазақстан халқына 2006 жылғы наурыздағы Жолдауында орнықты экономикалық үлгіні құруға бағыт берген болатын. Бұл Жолдауда

еліміздің неғұрлым бәсекеге қабілетті елу мемлекеттің қатарына кіру стратегиясы тұжырымдалды.

Өз кезегінде Президент Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына 2012 жылғы наурыздағы Жолдауында 2050 жылы әлемнің барынша дамыған отыз мемлекетінің қатарына кіру жаңа басты мақсаты қойылды.

Қазіргі уақытта Қазақстанның экономикалық саясаты елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру қажеттілігін ескере отырып іске асырылуда.

Қазақстанның орнықты даму жолына шығуы мен орнығуын ауқымды бағыт аясында жүзеге асыру болжанып отыр. Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыруда аса маңызды үлесті дамыған қаржы секторы, атап айтқанда Алматы қаласының қаржы орталығының халықаралық стандарттарға сәйкес қалыптасуы қосып отыр. Бұл ретте АӨҚО-ның 2020 жылы Азияның жетекші орталығының ондығына кіру мақсаты қойылған.

Алматы қаласында құндылығы жоғары қаржы орталығын құру мен оны қалыптастыруды Қазақстан Республикасының Үкіметі Қазақстанның қаржы жүйесін одан әрі дамытудың стратегиялық қадамы ретінде қарастырады.

Сонымен бірге құқықтық және институционалдық инфрақұрылымды құру бойынша барлық қабылданған шараларға және тіпті халықтың инвестициялық және қаржылық сауаттылығын арттыру бағдарламасының енгізілуіне қарамастан, қор нарығы әзірге нарықтық инвестициялаудың маңызды құралы бола алмай отыр. Қор нарығының негізгі проблемалары ұсынылатын қаржы құралдарының төмен өтімділігі және жетіспеушілігі, эмитенттердің шамалы саны, жекелеген қаржы институттары мен компанияларының дефолттары болып қалуда.

Мұндай жағдайларда кірісі бар ұлттық компаниялар акцияларының бөлшек пакеттері түріндегі қорландырудың жаңа құралдарының пайда болуы қор нарығының инфрақұрылымын дамытуға, эмитенттер мен инвесторлардың ауқымды тобын тартуға, акционерлердің корпоративтік басқару қағидаттарының ашықтығы мен оларды дамытуды ұмтылуға негізделген нарықтық бизнес-қатынастарды қалыптастыруға маңызды себепші жағдайлар болуы мүмкін.

«Халықтық IPO» қазақстандық бағдарламасының (бұдан әрі – Бағдарлама) шеңберінде өз акцияларын қор нарығында орналастыратын компаниялар үшін қаржылық-экономикалық даму бағдарламасын жаңарту мен жетілдіру, іске асыру үшін қосымша инвестициялар тарту мүмкіндігі ғана емес, сол сияқты меншік пен басқарудың ашық құрылымын қалыптастыру, корпоративтік басқару жүйесін, инвесторлармен және акционерлермен коммуникациялар жүйесін жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Бағдарлама Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2011 жылғы 11 ақпанда «Нұр Отан» Халықтық-демократиялық партиясының XIII съезі барысында берілген тапсырмасына сәйкес 2011 жылғы 8 қыркүйекте қабылданды.

Мемлекет басшысы Қазақстанның қатардағы азаматына аса ірі отандық компаниялардың акцияларын иелену, болашақта олардың пайдасынан өз үлесін алу мүмкіндігін беруді Бағдарламаның негізгі мақсаты ретінде айқындап берді.

Осылайша, Президент әлеуметтік әділдік, азаматтарды ел экономикасының өсуіне тарту идеясын Бағдарламаның негізіне салды.

Бұдан басқа, Бағдарлама бірқатар ілеспе міндеттерді шешеді. Олар – Қазақстан қор нарығының үдемелі дамуына күш салу, ұлттық компаниялардың ашықтығын, тиімділігін және бәсекеге қабілеттілігін арттыру.

Айтылғанды қорытындылай келе, айта кететін жәйт, қазақстандық экономикасының стратегиялық даму перспективалары, бағалы қағаздарға сұранысты белгілейтін, халықтың жағдайына көбіне байланысты, қор нарығының толыққанды жұмыс істеуі мен тиімді қызмет етуіне тығыз байланысты болмақ. Сондықтан да халық табысының ұлғаюымен бірлесе жүретін экономикалық даму – бағалы қағаздар нарығының кейінгі қызмет етуінің басты факторы болып табылады. Бұл орайда, қор нарығының халықаралық деңгейде бәсекелестігін және оның тиімділігін арттыру шарттарын

қамтамасыз ету мемлекет және қаржы қауымдастығы тарапынан макроэкономикалық, микроэкономикалық және инфрақұрылымдық бөліктерді жақсарту бойынша іс-шараларды қабылдауды қажет етеді. Кешенді жүргізілген іс-шаралар қор нарығының тиімділігін іс жүзінде үлкейтпек, тиісінше, экономиканың ілгерінді өсуіне себеп болатын тиімді механизмі ретінде қор нарығының маңызды рөл ойнауына әкеп соқпақ.

Қазақстанда бағалы қағаздар нарығының даму және реттеу үрдістері

Саламатова Н.К. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Бақылау және қадағалау методологиясы департаменті қаржы нарығын реттеу басқармасының бас маман-экономисі

Бұл мақала тәуелсіздік жылдарындағы бағалы қағаздар нарығы дамуының негізгі үрдістерін, сондай-ақ өзекті проблемаларды және оларды шешу бойынша қабылданған шараларды сипаттайды. Халықаралық стандарттарға сәйкес келетін қор нарығының инфрақұрылымына қарамастан, әлі де отандық бағалы қағаздардың отандық ұйымдасқан нарығын дамытуды тежейтін проблемалар бар.

Тәуелсіздік жылдарындағы бағалы қағаздар нарығының даму үрдістері

Қазақстанның бағалы қағаздар нарығының негіздерін қалыптастыру 1992 жылы Үкімет Қаржы министрлігі атынан алғаш рет бағалы қағаздарды шығаруды тіркеуді бастаған кезден басталды. Алайда нақты прогресске 1995 – 1997 жылдар аралығында мемлекеттік тіркеудің толыққанды жүйесі құрылған, қажетті құқықтық, институционалдық, техникалық инфрақұрылым қалыптасқан кезде қол жеткізілді. 1998–1999 жылдар қазақстандық қор нарығы үшін динамикалық өсуді көрсеткен жоқ, бұл әлемдік қаржы дағдарысымен байланысты болды.

Ахуалдың тұрақтануы және өрлеу 2000–2001 жылдары басталды. Қазақстанда 1999 жылға дейін іс жүзінде болмаған корпоративтік облигациялар нарығының жандануы жағдайдың жалпы жақсаруының негізгі факторы болды.

Тәуелсіздік жылдары бағалы қағаздар нарығының дамуы 1996-1998 жылдарға, 199-2004 жылдарға, 2005-2007 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында бағалы қағаздар рыногын дамыту бағдарламасына, сондай-ақ Қаржы секторының даму тұжырымдамасына, Қазақстан Республикасының жинақтаушы зейнетақы жүйесін және бағалы қағаздар нарығын дамыту бойынша Жол картасына сәйкес жүзеге асырылды.

Бағдарламалық құжаттарды іске асыру барысында «Бағалы қағаздар рыногы туралы», «Акционерлік қоғамдар туралы», «Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығы туралы» негізгі заңдар, сондай-ақ «Инвестициялық қорлар туралы», «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы», «Секьюритилендіру туралы» және басқа заңдар сияқты институционалдық инвесторлардың қызметін реттеуді, қаржы құралдары мен қаржы институттарының салаларын кеңейтуді қамтамасыз ететін заңдар қабылданды.

Жоғарыда көрсетілген бағдарламалар шеңберінде көзделген негізгі шаралар бағалы қағаздар нарығының инфрақұрылымын дамытуға, бағалы қағаздар нарығына кәсіби қатысушылардың қызметін жетілдіруге, эмитенттерді және инвесторларды қор нарығына тарту бойынша және ұжымдық инвестициялау нысандарын дамыту үшін жағдайлар жасауға, сондай-ақ бағалы қағаздар нарығын мемлекеттік реттеуді жетілдіруге бағытталған.

Бағалы қағаздар нарығының қалыптасу және дамуы барысында Қазақстан оны құрудың орталықтандырылған моделін таңдады: елде бір қор биржасы – «Қазақстан қор биржасы» АҚ, бір бағалы қағаздардың орталық депозитарийі, 2012 жылдан бастап бағалы қағаздардың бірыңғай тіркеушісі жұмыс істейді. Бағалы қағаздар нарығындағы лицензияланатын кәсіби қызметтің қосымша түрі – клирингтік қызмет ендірілді.

Бағалы қағаздар нарығының инфрақұрылымын жетілдіру мақсатында тиісті нормативтік құқықтық базаны ендіру сәтінен бастап ұйымдық-құқықтық нысанға, сондай-ақ бағалы қағаздар нарығының лицензиаттарын оңтайландыру мақсатында оларды капиталдандыруға қойылатын талаптарды қайта қарау бірнеше рет жүзеге асырылады, бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары міндетті түрде орындайтын пруденциялық нормативтер белгіленді. Бағалы қағаздар нарығының кәсіби

қатысушыларының бағдарламалық қамтамасыз етуін бағдарламалық – техникалық қамтамасыз етуге және сертификаттауға қойылатын талаптар әзірленіп, ендірілді.

БҚН кәсіби қатысушыларының қызметіне мониторинг жүргізу жүйесін жетілдіру, құжат айналымын оңтайландыру және халықтың хабардар болуын арттыру мақсатында есептіліктің электрондық нысандарын ендіру мәселелері және тұлғалардың ауқымды тобы үшін бағалы қағаздар әже олардың эмитенттері туралы ақпаратты орталықтандырылған түрде ашу жөніндегі нормативтік құқықтық актілерлер қабылданды.

Халықтың бағалы қағаздар нарығында жұмыс істеуі үшін қажетті тиісті инфрақұрылым құрылды. Мәселен, «Қазпочта» АҚ базасында бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары мен олардың клиенттері арасында құжаттарды (ақпаратты) қабылдау және өткізу бойынша қызмет көрсететін трансфер – агент құру жөніндегі жоба іске асырылды. Ауқымды филиалдық почта желісі Қазақстанның барлық азаматын қор нарығына қол жетімді болуына мүмкіндік береді.

Проблемалар және оларды шешу жөнінде қабылданатын шаралар

Қол жеткізілген оң нәтижелерге қарамастан Қазақстанның бағалы қағаздар нарығының дамуы әлі аяқталған жоқ және оның алдында әлі де бірқатар проблемалар тұр. Ұлттық Банктің қызметі жақын арада болып отырған оң үрдістерді сақтауға және орын алып отырған проблемаларды шешуге бағытталады.

Экономиканың нақты секторын қаржыландырудың негізгі көзі банктік кредиттеудің болып табылатыны тарихи түрде қалыптасты. Қор нарығы арқылы қаржыландыру жеткілікті түрде дамыған жоқ. Қор нарығының корпоративтік секторды ресурстармен қамтамасыз етудегі тиімділігінің төмен болуы өзара тығыз байланысты сұраныс пен ұсынысты айқындайтын бірқатар факторлармен негізделді.

Атап айтқанда, инвестициялық тұрғыдан алғанда тартымды қаржы құралдарына деген ұсыныстың болмауына байланысты проблемаларды және салдары ретінде инвесторлар тарапынан қор нарығына мүдделіліктің төмен болуын атап өту қажет.

Мәселен, эмитенттер үшін бағалы қағаздар шығару мәселесіндегі басты факторлар қарыз алу құны және бағалы қағаздар шығаруды жүзеге асыру үшін қажетті іс-шаралар болып табылады. Ірі және орта компаниялар үшін банктік қарыз алу оңтайлы нұсқа болып табылады, себебі ол қор нарығы арқылы қаржыландырумен салыстырғанда шығыны аз және ақпаратты бағалы қағаздар нарығында талап етілетін көлемде және кезеңділікпен ашуды талап етпейді.

Инвесторлардың инвестициялық шешімдерді қабылдауға ықпал ететін фактор тәуекел мен кірістіліктің арақатынасы болып табылады. Өтімділіктің төмен деңгейі және сенімді қаржы құралдары ұсынысының жеткіліксіз болуы Қазақстандағы инвесторлық базаны дамытуға кедергі болатын факторлар болып табылады. Қаржылық сауаттылықтың төмен деңгейі де халықтың бағалы қағаздар нарығына деген қызығушылығын артыруға және бөлшек инвесторлық базаны қалыптастыруға теріс әсерін тигізеді.

Бағалы қағаздар нарығында өтімді құралдарының және эмитенттер саны жеткіліксіз болуына байланысты проблемаларды шешу мақсатында Қазақстан Республикасының ұйымдастырылған нарығына квазимемлекеттік сектордың компанияларын шығару бағдарламасы әзірленді.

Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Үкіметі «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры» акционерлік қоғамының еншілес және тәуелді ұйымдары акцияларының пакеттерін бағалы қағаздар нарығына шығару бағдарламасын бекіту туралы» 2011 жылғы 8 қыркүйектегі № 1027 қаулысын қабылдады («Халықтық IPO» бағдарламасы).

«Халықтық IPO» бағдарламасының бірінші кезеңін іске асыру шеңберінде 2012 жылғы 6 қарашадан бастап 5 желтоқсанға дейін «Қазақстан қор биржасы» АҚ сауда жүйесінде (бұдан әрі – KASE) «ҚазТрансОйл» АҚ-ның жай акцияларының, KZ1C29950017 (KZ1C00000744, KZTO) бір акцияның бағасы 725 теңгеден, 38 463 559 данасы бастапқы орналастыру жүргізілді.

«KEGOC» АҚ-ның, «Эйр Астана» АҚ-ның, «ҚазТрансГаз» АҚ-ның, «Самұрық-Энерго» АҚ-ның, "Қазкөліктеңізфлот» ҰТСК» АҚ-ның, «Қазақстантеміржолы» ҰК» АҚ-

ның, «Қазтеміркөлік» АҚ-ның акцияларын орналастыру арқылы «Халықтық IPO» бағдарламасын одан әрі іске асыру жоспарлануда.

Ұйымдастырылған бағалы қағаздар нарығында эмитенттер санын көбейтуге бағытталған тағы да бір шара шетел биржаларында листингі бар немесе алуға ниеттенген резидент эмитенттердің қазақстандық қор биржасында орналастыруы міндетті осы бағалы қағаздар шығарылымы көлемінен бағалы қағаздардың ең аз үлесін заңнамалық деңгейде белгілеу болып табылады.

Отандық қор нарығын жандандыру және инвесторлық базаны кеңейту мақсатында Ұлттық Банк отандық брокерлердің бизнес жүргізуіне қосымша мүмкіндіктерді беруге бағытталған іс-шаралар жүргізді.

Қазақстан Республикасының қаржылық тұрақтылығы және қаржы нарығын дамыту жөніндегі кеңестің 2012 жылғы 6 сәуірде өткен мәжілісінде мақұлданған Брокерлік қызметтер нарығын реформалау тұжырымдамасының шеңберінде инвестициялық банкинг институтын кезең-кезеңімен құру мәселесі қаралды.

Бастапқыда осы тұжырымдаманы іске асыру мақсатында бағалы қағаздар нарығы туралы заңнамаға қаржылық тұрақтылыққа, тәуекелдерді басқару жүйесіне, бағалы қағаздар нарығында кәсіби қызметті жүзеге асыру үшін пайдаланылатын бағдарламалық-техникалық кешенге қойылатын қосымша талаптарға сәйкес келетін отандық брокерлердің бизнес жүргізуі үшін қосымша мүмкіндіктерді беру бөлігінде тиісті түзетулер енгізілді.

Осындай брокерлерге қосымша халықаралық (шетелдік) бағалы қағаздар нарықтарында шет мемлекетінің заңнамасына сәйкес шығарылған және ұйымдастырылған бағалы қағаздар нарығында айналысқа шығаруға рұқсат етілген мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаздарды өткізу, T+n схемасы бойынша мәмілелер жасауға, қор биржасында мәміле жасаған кезде клирингтік қатысушы ретінде болу мүмкіндігі берілген.

Инвестициялық банкингтің институтын енгізудің келесі сатысы ретінде жұмыс істеп тұрған брокерлік ұйымдардың базасындағы сиықты жеке және заңды тұлғалардан депозиттерді тартуға лицензиясы жоқ екінші деңгейдегі банктердің базасында да инвестициялық банктерді құру мәселесі қаралуда.

Инвестициялық банк өзінің клиенттеріне брокерлік қызметті (қаржы құралдарының түрлері мен нарықтардың типтері бойынша қандай да бір шектеусіз), бағалы қағаздарды және өзге де мүлікті сенімгерлікпен басқаруды, бағалы қағаздарды сатып алу үшін клиенттерді кредиттеуді не бағалы қағаздармен кредиттеуді, қаржылық кеңес беруді, банк операцияларының жекелеген түрлерін және кастодиан қызметін қоса алғанда, қызметтердің ауқымды спектрін көрсететін қаржы институты болып табылады деп көзделуде.

Сонымен қоса, үлестік және борыштық бағалы қағаздар эмитенттерінің саны аз болуына байланысты мәселелерді шешу мақсатында листинг талаптарын, сондай-ақ «акциялар» секторының және «борыштық бағалы қағаздар» секторының құрылымын, қаржы биржасының аталған секторлары бойынша алаңды айла-шарғы жасау бөлігінде барынша қатаң реттеумен негізгі деп және қысқартылған листинг талаптарымен баламалы деп бөліп, қор биржасының ресми тізімін қайта қарау көзделеді.

KASE инфрақұрылымын жетілдірудің, оның ішінде есептесу жүйесін, интернет трейдингті жақсарту, жаңа бағдарламалық өнімдерді енгізу арқылы жетілдірудің инвесторлық базаны, оның ішінде шетелдік базаны ұлғайтуда маңызды рөлі бар.

Қазақстанның ұйымдастырылған қор нарығында қазіргі уақытта қолданыстағы нақты уақыт режиміндегі T+0 схемасы бойынша есеп айырысудың – гросс жүйесінде артықшылықтары мен бірге бір қатар кемшіліктері де бар, оларға, оның ішінде мыналарды: шетелдік инвесторлар үшін нақты уақытта қор биржасында шетелден жасалған мәмілелер бойынша есеп айырысуды жүзеге асыру мүмкіндігі болмауына байланысты қолайсыздықты және осымен байланысты жергілікті кастодиан-банкке алдын ала ақшаны аудару қажеттілігін жатқызуға болады.

Осыған байланысты, Қазақстан Республикасының заңнамасына бағалы қағаздардың ұйымдастырылған қазақстандық нарығында T+n схемасы бойынша есеп айырысу жүйесін ойдағыдай енгізу үшін жағдайларды жасайтын түзетулерді енгізу көзделуде.

Қазақстанда интернет-трейдингті кең тарату үшін жаңа бағдарламалық өнім – STrade әзірленді және KASE пайдалануға енгізілді. Жұмыстың FIX- хаттама халықаралық технологиясын енгізу кезкелген басқа платформаларды, атап айтқанда Ресейде танымал болған QUIK-ті бейімдеуге және пайдалануға мүмкіндік берді. Сондықтан, қазақстандық сияқты шетелдік инвесторлар да Интернет арқылы KASE-те сауда жасаудың қосымша технологиялық мүмкіндіктерін алды.

KASE технологияларын жетілдіру және интернет-трейдингті дамыту бойынша бұдан әрі жалғастырылатын шаралар ретінде брокердің клиенті бағдарламалық-техникалық кешенді пайдалана отырып, клиенттік тапсырысты жасайтын және қор биржасының сауда жүйесінің брокерлік терминалына оны өткізетін транзиттік бұйрықтарды өткізу механизмін пайдалануды көздейтін қор биржасының сауда жүйелеріне (DMA) тікелей қол жетімділік жүйелерін ұйымдастыру бойынша шараларды іске асыру көзделеді.

Инвесторлардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау бойынша шаралар ретінде бағалы қағаздар нарығында адалды емес практиканы болдырмау бойынша, бағалы қағаздардың ұйымдастырылмаған нарығында туынды қаржы құралдармен мәмілелерді басқару бойынша, бағалы қағаздардың эмитенттерін бақылау мен қадағалау жүйесін жетілдіру бойынша шараларды іске асыру көзделген.

Осылайша, отандық бағалы қағаздар нарығының халықаралық деңгейде бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету және оның тиімділігін арттыру мақсатында пәрменді шараларды іске асыру, оның ішінде халықаралық стандарттарды бұдан әрі ендіру және мемлекет тарапынан, сол сияқты қаржы құрылымдары тарапынан өзара іс-қимылды күшейту талап етіледі. Жоғарыда келтірілген шараларды қабылдау жергілікті және шетелдік бөлшек инвесторлардың санын арттыру арқылы қор нарығының өтімділігін арттыруға, эмитенттердің әкімшілік және материалдық шығасыларын төмендетуге және қор нарығының инфрақұрылымын жетілдіруге мүмкін береді.

ҚР Ұлттық Банкінің кәсіпорындар мониторингі: даму кезеңдері

Орлов П.Е. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Зерттеулер және стратегия департаментінің кәсіпорындар мониторингі басқармасының бастығы

Жұмыста ҚР Ұлттық Банкінің қызметіндегі барынша жаңа бағытты – кәсіпорындар мониторингін дамытудың жаңа кезеңдерінің жалпы сипаттамасы келтірілген, оның нәтижесі іс жүзінде нақты уақыт режимінде ел экономикасының нақты секторының қаржы-экономикалық жағдайын бағалауға, сондай-ақ экономикалық динамикадағы ықтимал өзгерістер туралы, осы өзгерістер іс жүзінде болғанға дейін белгі беретін басым индикаторларды есептеуге мүмкіндік береді. Халықаралық практикада кәсіпорындарға жүргізілетін конъюнктуралық пікіртерімдер, оның ішінде орталық банктер жүргізетін, кеңінен тараған және қысқа мерзімді перспективада экономикалық циклдің даму үрдістерін болжауда ерекше орын алады.

Ұлттық Банк кәсіпорындарға жүйелі, тоқсан сайынғы негізде алғашқы пікіртерімдерді 2000 жылдан бастап жүргізе бастады. Бастапқы кезеңде іріктеуді негізінен өңдеуші және өндіруші өнеркәсіптің ірі және орташа кәсіпорындары ұсынды.

Пікіртерімдердің мақсаты осы салалардағы қалыптасқан қаржы-экономикалық ахуалды кәсіпорындардың даму жағдайы мен үрдістері олардың басшыларының бағалауы бойынша қорыту негізінде жедел талдау және бағалау болып табылады. Одан әрі, кәсіпорындарға жүргізілетін пікіртерімдерге басқа салалары қосуға қарай жалпы алғанда экономиканың нақты секторы бойынша ахуалды және күтілетін өзгерістерді талдауды жүзеге асыруға мүмкін болды.

Ұлттық Банктің кәсіпорындарға жүргізілетін осындай пікіртерімдерге қажеттілігі, бірінші кезекте, ресми статистиканың деректерін жинаудың және өңдеудің үлкен лагына байланысты, мысалы, тоқсандық деректер бойынша лаг шамамен 75 күнді құрайды. Бұл осындай деректерге негізделген бағалаулардың экономиканың ағымдағы ахуалын емес, өткен ахуалын көрсететін және осындай деректерге негізделіп қабылданған шешімдердің кешіктірілген және керісінше жағдайда экономика үшін, әсіресе дағдарыс кезеңдерінде қолайсыз жағдайлардың пайда болуын күшейтуі мүмкін болып табылатынын білдіреді.

Кәсіпорындарға жүргізілетін жедел пікіртерімдер іс жүзінде нақты уақыт режимінде макродеңгейдегі экономикалық ахуалдың нақты көрінісін көру үшін ғана емес, сонымен қатар кәсіпорындардың күтулері негізінде экономикалық конъюнктураның өзгерісін қысқа мерзімді кезеңде болжау үшін жеткілікті ақпарат алуға мүмкіндік береді. Осындай ақпарат жоспарланған шаралардың тиімді болады деп алдын ала күтуге мүмкіндік жасайды, бұл әсіресе орталық банктің қызметінде маңызды.

Басқа елдердің тәжірибесін зерттеу орталық банктерді кәсіпорындарға жүргізген конъюнктуралық пікіртерімдерінің бүкіл әлем бойынша (Франция, Германия, АҚШ ФРЖ, ЕОБ, Жапония, Түркия, Таиланд, Бельгия, Ресей, Беларусь және басқалары) тарағанын көрсетіп отыр. Бұл ретте кәсіпорындармен осындай жұмысты СИРЕТ (Centre for International Research on Economic Tendency Surveys, Франция), АҚШ-тың Экономикалық зерттеулер бюросы (NBER – Bureau of Economic Research, Вашингтон қ.), Еурокомиссия (Брюссель қ.), Экономикалық ынтымақтастық және даму жөніндегі ұйым (OECD, Париж қ.), IFO-экономикалық зерттеулер институты (IFO-institut für Wirtschaftsforschung, Мюнхен қ.) сияқты ұйымдар қолдайды, олар конъюнктуралық зерттеулер, пікіртерімдердің нәтижесін қорыту мен бағалау, конъюнктуралық индикаторларды теориялық негіздеу және т.с. саласындағы тәжірибемен теориялық және практикалық алмасуды қолдайды.

Сонымен қатар, халықаралық практика конъюнктуралық пікіртерімдерінің ресми статистиканы ауыстырмайтынын, оған маңызы қосымша болып табылатынын көрсетеді, себебі кәсіпорындардың күтулерін қорыту және жиынтық басым индикаторларды құру

негізінде экономика дамуының қысқа мерзімді жедел болжамдарымен байланысты басқа функцияларды орындайды.

Ұлттық Банкте кәсіпорындар мониторингінің жүйесін құрудың құқықтық негізі мынадай құжаттар болып табылады: Үкіметтің іс-қимыл бағдарламаларын іске асыру жөніндегі 2000-2002 жылдарға арналған іс-шаралар жоспары, онда жүйесінде кәсіпорындар мониторингін ұйымдастыру көзделді және Ұлттық Банк жүйесінде экономиканың нақты секторының кәсіпорындары мониторингінің тұжырымдамасы (бұдан әрі – Тұжырымдама) [1].

Тұжырымдамаға Ұлттық Банк жүйесінде кәсіпорындар мониторингін ұйымдастырудың Франция, Германия, Ресей сияқты елдердегі кәсіпорындарда пікіртерімдер жүргізу тәжірибесін зерделеу негізінде әзірленген негізгі мақсаттары, міндеттері, қағидаттары кіреді.

Кәсіпорындар мониторингінің негізгі мақсаттары **бастапқы кезеңде (2000-2002 жылдар)** мыналар болып табылды:

– экономикадағы негізі үрдістерді экономикалық талдау және қысқа мерзімді болжау жүйесін жетілдіру;

– ақша-кредит саясатының операциялық рәсімдерін және құралдарын жетілдіру, оның тиімділігін арттыру.

Бірінші мақсатқа қол жеткізу кәсіпорындардың жүйелі мониторингінің нақты сектордағы қаржылық ахуалды, өндірістік, инвестициялық белсенділікті және экономикалық конъюнктураның өзгерісін талдау үшін жедел және объективті ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Екінші мақсатқа вексельдердің бірінші сыныпты эмитенттері болып табылатын мониторингке қатысушы кәсіпорындардың қаржы тұрақтылығы және кредиттік қабілеттілігін бағалау жүйесін құру негізінде қол жеткізілді. Бастапқы кезеңде вексельдік бағдарламаның негізін құраған Ұлттық акционерлік компаниялардың қатарындағы эмитенттерді бағалау болжанған. Ұлттық Банкте мұндай жүйені құру іс жүзінде ақша-кредит саясатының негізгі бағыттарымен белгіленген Ұлттық Банктің бірінші сыныпты эмитенттердің вексельдерін қайта есепке алу жолымен екінші деңгейдегі банктерді қайта қаржыландыру міндеттерін шешуге ықпал ететін болады.

Бұл мақсаттарға жету үшін, біріншіден, елдің барлық аймақтарындағы ірі және орта өнеркәсіп мекемелері сауалнамаға қатысу үшін тұрақты негізде тартылды. Кәсіпорындардың басшыларымен консультациялау және түсіндіру жұмыстарының негізінде аймақтық іріктеменің қалыптасуына Ұлттық Банк филиалдарының да үлесі зор тиді. Осы жұмыс нәтижелі болып, кәсіпорындардың мониторингке өз еркімен қатысуымен туындаған қиыншылығына қарамастан, жүйелік негізінде тұрақталды. Егер 2000 жылдың 1 тоқсанында мониторингке 500 кәсіпорындар қатысса, бірінші кезеңнің аяғында (2006 жылдың 4 тоқсаны) іріктемеге 1429 ірі және орта кәсіпорындар кірді, олардың жалпы өнімі ел экономикасының нақты секторының барлық кәсіпорындары өндірісінің жалпы көлемінің 37% құрады.

Ұлттық Банкте **кәсіпорындар мониторингін ұйымдастыру негізгі қағидаттары** халықаралық практикадағы [2]. кәсіпорындарға пікіртерім жүргізу қағидаттарынан өзгеше емес: бірінші кезекте, бұл - кәсіпорындардың Ұлттық Банктің *пікіртеріміне қатысуға деген ерікті келісімі*. Осы үшін олар тұтастай алғанда сала, облыс және ел деңгейінде қысқа мерзімдік кезеңге ағымдағы экономикалық ахуал және күтілетін өзгерістерді бағалауды алады. Кәсіпорындармен осындай ақпарат алмасу арқылы *өзара мүдделілік қағидаттары* іске асырылады. Бұл ретте Ұлттық Банктің және оның филиалдарының әр кәсіпорыннан пікіртерім кезінде алынған ақпараттың құпиялылығын қамтамасыз етуге ерекше мән беріледі.

«Кәсіпорындар мониторингін жедел жүргізуді қамтамасыз ету» қағидаттары сауалнамаларды толтыру және оны кәсіпорындардан алу кезінде, сол сияқты бірінші деректерді өңдеу, Ұлттық Банктің басшылығына беру үшін талдамалық материалдарды қалыптастыру кезінде ерекше маңызды болып табылады.

Бұл қағидатты іске асыру ахуалды нақты секторда нақты режимде талдау мүмкіндігі тұрғысынан кәсіпорындар пікіртерімі нәтижелерінің іс жүзіндегі маңызын айқындайды, өйткені қолданыстағы жылдық және тоқсандық есептілік есепті кезең аяқталған соң біршама кешіктіріліп беріледі. Тағы бір қағидат – көрсеткіштердің біржақты түсінілуі мен кәсіпорындардың оларды толтыруы үшін талап етілетін уақыттың аз жұмсалуды тұрғысынан *пікіртерім сауалнамаларының қарапайымдылығы*. Басқаша болғанда кәсіпорындар пікіртерімдерге қатысудан бас тартуы мүмкін, ол көрсеткіштердің іріктеу репрезентативтілігі, қатарларын салыстыру және осының салдары ретінде бағалардың барабарлығы тұрғысынан жиынтық деңгейде (тұтастай алғанда сала, нақты сектор) қалыптастырылатын деректердің тоқсандық қатарларының сапасына теріс әсер етуі мүмкін.

Ұлттық Банкте кәсіпорындар мониторингі жүйесін құрудың бірінші кезеңінің негізгі қорытындысы, біріншіден, жүйе құраушы кәсіпорындар, негізінен өндірістік кәсіпорындар бойынша барлық өңір бойынша іріктеу қалыптастырылғанында болды. Осы негізде басқа елдердің тәжірибесін зерделеу арқылы әзірленген кәсіпорындағы экономикалық жағдайдың өзгеруін бағалау бойынша мәселелері басым пікіртерім сауалнамаларының макеттері ендірілді.

Жоғарыда қойылған мақсаттарды жүзеге асыру бойынша есеп шешімі кәсіпорындардың сауалнамалық деректерінің үлкен ауқымын өндеумен байланысты болғандықтан кәсіпорындардан бастапқы деректерді жинаудан бастап жиынтық көрсеткіштерді алуға және түпкілікті талдама материалдарды қалыптастыруға дейінгі жұмыстың жеделділігін қамтамасыз етуші жалпы (Ұлттық Банктің филиалдары мен орталық аппараты үшін) ақпараттық, бағдарламалық қамтамасыз етуі бар «нақты сектор кәсіпорындарының мониторингі» автоматтандырылған ақпарат жүйесі құрылды (ЭНС КМ ААШЖ). Соңғылары жалпы нақты сектор және әр аймақ бойынша (14 облыс, Астана және Алматы қалалары) қаржы-экономикалық жағдайдың және қысқа мерзімді болжалды өзгерістерінің стандартталған талдамалы шолуы ретінде беріледі.

Ұлттық Банк мониторингіне кәсіпорындардың тұрақты жүйелі қатысуын ынталандыру мақсатында әр сауалнамаға қатысушы-кәсіпорынға оның сәйкес қызмет (сала) түріндегі кәсіпорындар арасындағы бәсекелестік орнын көрсететін кәсіпорын үшін белгілі дәрежеде қызығушылық танытатын талдамалылық ақпарат жіберіледі.

Кәсіпорындардың мониторингін дамытудың **екінші кезеңінде (2007-2012 жж.)** басым бағыттары мыналар болды:

- кәсіпорындарға пікіртерім жүргізудің негізгі қағидаттарын одан әрі жүзеге асыру және осы негізде жалпы нақты сектор бойынша және өңірлер бойынша іріктеуді жақсарту;
- кәсіпорындардың мониторингі нәтижелерін іс жүзінде пайдалануды кеңейтуге бағытталған міндеттерді шешу.

Дамудың осы бағыттарының өзара байланысы бар, өйткені кәсіпорындарға пікіртерім жүргізу нәтижесі бойынша қалыптастырылатын талдамалық материалдардың сапасы және оларды Ұлттық Банктің қызметінде іс жүзінде пайдаланылуы пікіртерімдердің негізгі қағидаттарын неғұрлым толық іске асырылуына байланысты болады. Және керісінше, талдамалық материалдың сапасы кәсіпорындардың пікіртерімдерге жүйелі түрде қатысуға қызығушылығына, олардың пікіртерім сауалнамаларын шұғыл толтыруларына тікелей әсер етеді.

Екінші кезеңнің ерекшелігі, біріншіден, өңір экономикасының нақты секторындағы ағымдағы жағдайды және күтілетін өзгерістерді барабар көрсету мақсатында өңірлік іріктеуді қалыптастыруда және пікіртерім жүргізуде салыстырмалы түрде көбірек дербестік берілгеніне байланысты филиалдың рөлі күшейтілді. Екіншіден, көрсеткіштердің қалыптастырылған уақытша қатары және шетел тәжірибесінің мәнін зерделеу негізінде нақты сектордағы үрдістерді қысқа мерзімге болжамдау мақсатында алдын ала индикаторларды құру мүмкін болды.

Бағыттарда көрсетілген кәсіпорындар мониторингін дамытудың құқықтық негізі Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Директорлар кеңесінің 2007 жылғы 30 мамырдағы № 113 қаулысымен бекітілген 2007-2011жж. кезеңіне арналған кәсіпорындардың мониторингін дамыту тұжырымдамасы болып табылады [3].

Бұл құжат бірнеше басым міндеттердің орындалуын ескерді, сонын ішінде іріктеудің репрезентативтігін, қаржылық-экономикалық индикаторлардың құрамы мен құрылымын жақсарту негізінде нақты сектордағы жағдайды және үрдістерді көрсететін талдамалық шолуларды жетілдіру арқылы кәсіпорындардың мониторингі жүйесінің нәтижелілігін арттыру міндеті маңызды болды.

Басқа елдердің (Германия, Франция, Ресей, Беларусь) орталық банктері тәжірибесінің мәнін зерделеу негізінде пікіртерім сауалнамалары жетілдіріліп, экономикада конъюнктуралық ауытқулар туындаған кезде экономикалық циклдың сатыларын айқындау үшін қорытынды индикаторлар жүйесін құру жұмысы басталды.

Бұл кезеңде ЭНСКМ ААШЖ шеңберінде кәсіпорындар мониторингін жетілдірудің жоғарыда көрсетілген бағыттарын іске асыруды қамтамасыз ететін технологиялық, бағдарламалық және техникалық құралдары дамыды. ЭНСКМ ААШЖ АЖО қызметкерлеріне кәсіпорындардың шұғыл мониторингі негізінде кәсіпорындардан бастапқы деректерді жинауға, оларды орталықтандырылған дерекқорына жинақтауға, жекелеген көрсеткіштерді шұғыл талдауға да, тұтастай алғанда, ел экономикасының нақты секторының, өңірдің немесе саланың жағдайы мен үрдістеріне кешенді талдау жүргізуге де мүмкіндік беретін экономист-зерттеушінің икемді аспабын ұсынады.

Екінші кезеңнің аяғында іріктеуге экономиканың нақты секторының негізгі салаларының кәсіпорындары тартылып, 2012 жылдың 4 тоқсанында мониторингке қатысушылардың саны 2491 кәсіпорынды құрады, олардың жалпы өнімі ел экономикасының нақты секторының барлық кәсіпорындары өндірісінің жалпы көлемінің 49,1% құрады.

Кәсіпорындар мониторингін дамытудың қазіргі үшінші кезеңін (2013-2017 жылдары) осы кезеңде Ұлттық Банктің қызметінде пайдалануға бағытталған міндеттердің функционалды құрамын кеңейтуге негізгі көңіл бөлінетініне байланысты сапалы кезең деп сипаттауға болады.

Қазіргі кезде көптеген елдердің экономикасындағы тұрақсыздыққа байланысты дағдарыс жағдайлары туындауының бастапқы сатысында оларды анықтау міндетінің ерекше маңыздылығы бар. Сондықтан экономиканың нақты секторы дамуындағы ағымдағы жағдайды және үрдістерді ғана емес, сондай-ақ ықтимал тәуекелдерді де жедел бағалауға мүмкіндік беретін мониторингтің нәтижелері бойынша қалыптастырылатын экономикалық конъюнктура өзгеруінің алдын алатын және басқа индикаторлар барынша өзекті болады. АҚШ, Жапония, Германия, Франция және басқа сияқты елдердегі жекелеген алдын алатын ауыспалы және жиынтық алдын алу индекстері ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қысқа мерзімді экономикалық динамиканы болжау үшін белсенді түрде пайдалана басталды.

Осыны ескеріп, 2013-2017 жылдарға арналған кәсіпорындардың мониторингі дамуының тұжырымдамасында [4], біріншіден, инфляциялық процестерге тұтыну тауарлар мен қызметтердің өндіруші – кәсіпорындарын таңдау бойынша жинақталған бағалық және олармен байланысты индикаторлардың динамикасы мен күтілетін әсерін дереу талдау және бағалау, екіншіден, кредиттерге деген қажеттіліктің ағымдағы жағдайы мен күтілетін өзгерісін жедел бағалау, қарыздарды пайдаланудың және қарыз алушы – кәсіпорындарды таңдау бойынша кредиторлық берешектің бағыты, үшіншіден, нақты секторды және қызметтің негізгі түрлері бойынша ағымдағы жағдайын және қаржылық жағдайы мен қаржылық тұрақтылығының күтілетін өзгерісін дереу бағалау, нақты сектордың экономикалық белсенділігінің циклдық өзгерісін болжау бұл кезеңде басымды деп көзделген.

Қазіргі кезде әлемдік тәжірибеде экономикалық цикл фазасының диагностикасы және экономикалық белсенділіктің мұндай құбылмалылығының талдауы алдын ала индикаторлардың жиынтық (компазиттік) индекстерін құрастырудың негізінде жүзеге

асырылады [2]. Экономикалық белсенділіктің өзгерісін болжау, экономикалық циклдың өзгеретін нүктелері жақындағаны және оның фазасы өзгергені туралы алдын алу сигналдарын беру алдын алу индикаторларды құрастырудың негізгі міндеті болып табылады.

Кәсіпорындарда веб технологияларды пайдалана отырып онлайн сауалнама жүргізу мүмкіндігін іске асыру бөлігінде ЭНСКМ ААШЖ-ты дамыту да көзделген, бұл кәсіпорындардағы пікіртерімдердің жеделдігін және талдама материалдарын қалыптастыруды айтарлықтай арттырады.

Кәсіпорындардың мониторингі дамуының бұл сатысында Ұлттық Банктің аймақтық филиалдарының деңгейінде кәсіпорындар пікіртерімдерінің жеделдігін, кәсіпорындар пікіртерімдерінің нәтижелері бойынша қалыптастырылатын талдама материалдарының сәйкес болуын арттыруды қамтамасыз ететін өңірлік таңдаудың репрезентативтігін одан әрі арттыруға бағытталған міндеттер мен проблемаларды шешудің маңызды мәні бар.

Кәсіпорындар мониторингі дамуының үшінші сатысының міндеттерін шешу қайта қаржыландырудың ресми мөлшерлемесін белгілеу үшін қажетті инфляцияның және инфляциялық күтулердің деңгейін бағалау бөлігінде және кредиттік тәуекелдерді, қаржылық тұрақтылықты бағалауымен байланысты міндеттерді шешу бөлігінде Ұлттық Банктің қызметін ақпараттық – талдамалық қамтамасыз ету үшін кәсіпорындар мониторингінің нәтижелерін практикалық пайдаланудың дәрежесін арттыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, кәсіпорындардың мониторинг жүйесі Ұлттық Банк және оның филиалдарының қызметінде оперативтік тәуелсіз талдау құралы және ағымдық жағдайдың және ел экономикасының нақты секторындағы, аймақтардағы өзгерістердің бағалауды, ақша кредит саясатының уақытылы шешімдерін қабылдауды қамтамасыз ететін құралдарының бірі болып табылады.

Список литературы:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Директорлар кеңесінің 2000 жылғы 18 наурыздағы № 103 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі жүйесіндегі нақты сектор кәсіпорындардың мониторингі тұжырымдамасы
2. Экономиканы конъюктуралық зерттеулер: теориялық негіздер және пайдалану тәжірибесі. IFO – экономикалық зерттеулер институты (Мюнхен қ.), Қазақстан Республикасы Экономиканы және бюджеттік жоспарлау министрлігінің «Экономикалық зерттеулер институты» РМК, Алматы, 2006ж.
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Директорлар кеңесінің 2007 жылғы 30 мамырдағы № 113 қаулысымен бекітілген 2007-2011 жылдарға арналған кәсіпорындардың мониторингі дамуының тұжырымдамасы
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Директорлар кеңесінің 2013 жылғы 24 сәуірдегі № 130 қаулысымен бекітілген 2013-2017 жылдарға арналған кәсіпорындардың мониторингі дамуының тұжырымдамасы

Павлодар облысындағы банк жүйесінің даму тарихы

Мауртин С.Т. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Павлодар филиалының валюталық операцияларды бақылау бөлімінің жетекші маман – экономисі

Аймақтағы банк жүйесінің даму тарихы Павлодар қаласында 1923 жылғы 20 қазанда ашылған Мемлекеттік банктің Павлодар агенттігінен бастау алады, Павлодар уезінде сауда, өнеркәсіп пен жартылай даяр өнімнің дамуына байланысты кредит беретін мекемеге қажеттілік туындады. Агенттік Мемлекеттік банктің Сібір өлке кеңсесінің құрамына кірді және Мемлекеттік банктің Семей бөлімшесіне бағынды. Агенттік жұмысының басты бағыты кредит беру операциялары болды. Өткен ғасырдың 20-шы жылдарының аяғында өнеркәсіп кәсіпорындарының пайда болуына және дамуына, темір жол құрылысына байланысты, Мемлекеттік банктің Павлодар агенттігі Мемлекеттік банктің Павлодар бөлімшесіне қайта құрылды. 1938 жылғы 15 қаңтарда облыстың құрылуына байланысты, Мемлекеттік банктің Павлодар бөлімшесі КСРО Мемлекеттік банкінің Павлодар облыстық кеңсесіне қайта құрылды. 2013 жылы Павлодар қаласындағы құрылған ең бірінші банк мекемесінің ашылуына 90 жыл толды. Осы мақала аймақтағы банк секторының басты даму кезеңдерін баяндайды.

30-шы жылдардың аяғындағы облыс экономикасының жедел дамуы мемлекеттік банктің ақша-кредит жүйесінің дамуына жағымды әсерін тигізді. 1940 жылы облыстың ауыл шаруашылығына жіберілген кредит салымдары 56,1 млн. рубль құрады, яғни 1931 жылмен салыстырғанда, 51 есе көп, төлем және ақша айналысы бірнеше ондық есе өсті.

Соғыстан кейінгі жылдары экономиканың қарқынды дамуымен және тың және тыңайған жерлерді игерумен қатар облыстың банк мекемелерінің жүйесі дамыды әрі жетілдірілді, Мемлекеттік банктің облыстық кеңсесінің бөлімшелері барлық аудандық орталықтарда, Майқайың және Екібастұз кенттерінде ашылды. 1959 жылы ұзақ мерзімді салымдар бойынша арнайы банктер – Ауыл шаруашылығы банкі, Сауда банкі, Коммуналдық банк – қысқартылды және олардың функциялары Мемлекеттік банкке берілді. Мемлекеттік банкке ауыл шаруашылығы мен тұтынушылық кооперацияны қаржыландыру және ұзақ мерзімді кредит беру жүктелді. 1960 жылы Мемлекеттік банктің мекемелерімен 1,2 млрд. рубль берілді, бұл соғысқа дейінгі 1939 жылға қарағанда 22 есе артық.

1963 жылы Мемлекеттік банктің кеңсесіне мемлекеттік жинақ қассалары берілгеніне байланысты, кеңсе функциялары айтарлықтай кеңейді. Шаруашылық жүргізудің жаңа жағдайларында Мемлекеттік банктің негізгі өндірістерді кеңінен көтеруге арналған заем қаражатын беру бойынша рөлі өсті.

Шаруашылықтардың өскеніне қарай облыстағы мекемелер де дами бастады. 1973 жылы 16 банк мекемесі мен 293 жинақ қассасы болды.

1981 жылғы 1 қаңтарға Мемлекеттік банктің облыстық кеңсесінің мынадай мекемелер желісі қалыптасты: ақпараттық-есептеу станциясы, қалалық басқарма және 17 бөлімше, ол 1987 жылдың аяғына дейін өзгерген жоқ.

1987-1988 жылдары КСРО аумағында банк реформасы жүргізілді, ол бүгінгі күнгі Қазақстандағы банк жүйесінің бастамасы болды. Нәтижесінде КСРО Мемлекеттік банкі мен КСРО Құрылыс банкінің мекемелері негізінде мынадай банктер құрылды: Өндірістік құрылыс банкі, Агроөнеркәсіп банкі және Тұрғын үй әлеуметтік банк. Олардың әрқайсысының өз міндеті болды. Өндірістік құрылыс банкі - өнеркәсіп және құрылысқа кредит - есеп айырысу қызметін қамтамасыз ету, Агроөнеркәсіп банкі - агроөнеркәсіп кешеніне кредит - есеп айырысу қызметін қамтамасыз ету, Тұрғын үй әлеуметтік банк - әлеуметтік саладағы кәсіпорындарға кредит - есеп айырысу қызметін қамтамасыз ету.

КСРО Мемлекеттік банкінің құрамына енген жинақтау қассаларының жүйесі де өзгерістерге ұшырады. Жинақтау банкі құрылды, Сыртқы сауда банкі негізінде Сыртқы экономикалық банк пайда болды.

1988 жылғы 1 қаңтардан бастап Мемлекеттік банктің Павлодар облыстық кеңсесі Қазақ республикалық банкіне тікелей бағына отырып, Мемлекеттік банктің Павлодар облыстық басқармасына қайта құрылды.

1991 жылдың басында басқарма Қазақ КСР Ұлттық мемлекеттік банкінің облыстық басқармасына қайта құрылды.

Бүгінгі күнгі банк жүйесінің негізін қалаған келесі кезең деп Қазақстанның 1991 жылы тәуелсіздікке ие болғанын атауға болады, бұл кезде егемен Қазақстан мемлекет тіршілігінің барлық салаларына әсерін тигізген күрделі өзгеріс кезеңіне аяқ басты. Мемлекеттік басқарудың тиімді жүйесін құру, қоғамдық - саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету, әлеуметтік сала мен қаржы-кредит жүйесінде ауыртпалығы түспейтін реформалар жүргізу туралы сөз қозғалды.

Осы жағдайларда елімізге дербес қатал қаржы және ақша - кредит саясатын жасау қажет болды, өз ұлттық валютасын енгізбей, осындай саясатты іске асыру мүмкін емес болды.

Сол кезеңде қайта құрылған коммерциялық банктердің қызметі құқықтық саланың мүлдем болмауы, бұл мақсаттарда арнайы құрылған қандай да бір қадағалау органдарының тарапынан тиісті қадағалау мен бақылаудың болмауы кезінде іске асырылды.

Қазақстанда нарық экономикасының талаптарына жауап беретін қаржы-кредит жүйесінің жана өмірге икемді үлгісін жасау қажет болды, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі оның орталық тетігі болды, оның аса маңызды функциясы мемлекеттің қаржы-кредит жүйесінің тұрақтылығын, сенімділігін, негізділігін қамтамасыз ету болып табылды.

Екі деңгейлі банк жүйесіне Қазақстанның орталық банкі болып саналатын (1991 жылы Қазақ КСР Ұлттық Мемлекеттік банкі болып аталған) Ұлттық Банк кіреді. Екінші деңгей – бұдан бұрын болған мамандандырылған банктер, сондай-ақ жаңадан құрылған банктер негізінде құрылған коммерциялық банктер.

Осыған байланысты, Қазақ КСР Ұлттық Мемлекеттік банкінің облыстық басқармасы Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік банкінің Павлодар облыстық басқармасына қайта аталды, ол 1992 жылы тұрақтылықты көтеру және бюджетті жедел орындау мақсатында 12 есеп айырысу – касса орталықтарын құрды, олар қызмет көрсету үшін республикалық және жергілікті бюджет есебінен ұсталған барлық мекемелер мен ұйымдарды, сондай-ақ бюджеттен тыс қаражат бойынша шоттарды қабылдады. Облыстық басқармада Бас есеп айырысу – касса орталығы құрылды.

Нарықтық қатынастар мен кредиттік істің дамуы бюджеттен тыс экономика секторлары мен халыққа банктік қызмет көрсететін және кредит беретін, депозиттерді тарту және қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын жүзеге асыратын банк мекемелері санының тез өсуіне әкеледі. 90-шы жылдары Павлодар облысының банк жүйесінде 9 дербес банк (акционерлік банктер – Сарыарқа банкі, Ертіс банкі, Көмірбанк, Химбанк, жеке банктер – Данабанк, Приватбанк, Тұлпарбанк, Ирғышбизнесбанк, коммерциялық банк Кереку банкі) және Алматы банктерінің 15 облыстық филиалы есептелді.

Бірақ уақыт өте келе банктердің барлығы бірдей бәсекелестікке шыдай алмады, сөйтіп, банк заңнамасының бұзушылықтары үшін мынадай банктердің лицензиялары қайтарып алынды және таратылды: «Кереку банкі» (1993 жыл), жеке банк Тұлпарбанк» (1995 жыл). Акционерлік банк «Ертіс банкі» таратылды (1995 жыл). «Химбанк» акционерлік банк пен «Данабанк» жеке банктің қосылуы жүргізіліп, «Данабанк» ашық үлгідегі акционерлік қоғамы құрылды (1996 жыл). Жеке банк «Приватбанк» кредит серіктестігіне қайта ұйымдастырылды. Акционерлік банк «Сарыарқа банкі» таратылды (1997 жыл). Акционерлік коммерциялық банк «Көмірбанк» 1996 жылғы тамыз айында «Көмірбанк» ААҚ қайта ұйымдастырылды және қайта тіркелді, 1999 жылдың тамызында кезектен тыс Банк акционерлерінің жалпы жиналысында оған «Латур Альянс Банк» ААҚ (Алматы) қосу түрінде ерікті қайта ұйымдастыру жүргізу туралы шешім қабылданды. Қосылу 1999

жылдың қарашасында жүргізілді «Көмірбанк» ААҚ қаржы есептілігінің деректеріне сәйкес 1999 жылдың 1 желтоқсанында аяқталды. 2001 жылы Көмірбанкте ағымдағы өтімділік бойынша проблемаларға байланысты оны тарату бойынша рәсім басталды, ол 2009 жылы аяқталды. 1999 жылы «Иртыш бизнес банк» «Семей қалалық акционерлік банкімен» бірігеді. Жаңа «Иртыш бизнес банктің» бас офисі Павлодар қаласында орналасады. 2001 жылы «Иртыш бизнес банктің» негізгі акционерлерінің ауысуына және аймақаралық деңгейден республикалық деңгейге көшу кіретін жаңа стратегияның қабылдануына байланысты, «Иртыш бизнес банктің» Альянс банкке өзгеруі және қайта тіркелуі жүргізілді, Банктің бас офисі Павлодар қаласынан Алматы қаласына көшірілді. 2006 жылғы 28 тамызда заңды мекенжайының өзгеруіне және «Данабанк» АҚ Жарғысын Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкестікке келтіруге байланысты, Банктің қайта тіркелуі жүргізілді. Бас банктің Павлодар қаласынан Алматыға көшірілуі жүзеге асырылды.

Сонымен бірге, облыс аумағында 1991 жылғы 6 маусымда Алматы қаласында құрылған «Заман-Банк» АҚ (бастапқыда Жеке банк «Заман») бүгінгі күні де табысты жұмыс істеуде. Ол 1998 жылы «Заман-банк» ААҚ акционерлерінің ауысуына байланысты, Алматы қаласынан Павлодар облысының Екібастұз қаласына көшірілген.

1996 жылғы 25 қарашада Бюджеттік банктің облыстық басқармасы құрылды, осыған байланысты Ұлттық Банктің облыстық басқармасының барлық есеп айырысу – касса орталықтары жабылды, ал олардың бюджет мекемелеріне қызмет көрсету жөніндегі функциялары Бюджеттік банктің бөлімшелеріне берілді, кейін 1998 жылдың қаңтар айында Бюджеттік банк таратылды, ал бюджетті қассалық орындау функциялары қазынашылықтың аумақтық органдарына ауысты.

Ұлттық Банктің облыстық басқармасы екінші деңгейдегі банктер мен олардың филиалдарына есеп айырысу – қассалық қызмет көрсетті, клиринг жүйесі арқылы банкаралық есеп айырысуларды жүргізді, сондай-ақ екінші деңгейдегі банктердің статистикалық және қаржылық есептілігін жинауды, жинақтауды және экономикалық талдауды жүзеге асырды. 1998 жылғы 1 тамыздан бастап Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Павлодар облыстық басқармасы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Павлодар филиалы деп қайта аталды.

1999 жылы «Екінші деңгейдегі банктердегі жеке тұлғалардың салымдарына кепілдік берудің (сақтандырудың) Қазақстандық Қоры» ЖАҚ құру банк жүйесіне сенімді одан әрі нығайтуға септігін тигізді. 1999 жыл ішінде облыс бойынша депозиттердің көлемі алдыңғы жылмен салыстырғанда 2 еседен артық немесе 2525,2 млн. теңгеге ұлғайды және 2000 жылғы 1 қаңтарға 4630,8 теңге құрады. Негізгі меншік салмағын (76%) халықтың депозиттік салымдарының қалдықтары алды.

Облыстың қаржы жүйесінің тұрақты, тиімді даму үдерісі 2000 жылдардың басында айналымын кемітпейді. Бұған өңір экономикасының барлық салаларындағы өндіріс көлемін өсіру, ауылды мемлекеттік қолдау, шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту, халықтың табысын ұлғайту септігін тигізеді.

Өңір бойынша кредит салымдары, оның ішінде ең алдымен ұзақ мерзімді кредит салымдары көлемінің ұлғаюының жағымды серпіні өңір банктерінің қор базасының тұрақты өсуі, ең алдымен депозит нарығының өсуі арқасында едәуір деңгейде мүмкін болды.

Өңір экономикасының қаржы қорларына қажеттілік тұрақты ұлғаяды, бұны кредит берудің жеткілікті жоғары қарқыны куәландырады: біздің өңірдің екінші деңгейдегі банктерімен берілген кредит көлемі 2003 жылы 50 млрд. теңге, 2012 жылы 216 млрд. теңге құрады.

Егер 2003 жылы өңір экономикасының нақты секторының негізгі кредит берілетін салалары болып мыналар қалса: сауда, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы, олардың кредит салымдардың жалпы көлеміндегі меншік салмағы сәйкесінше 37,4%, 24,2% және 6,2% құрады, 2012 жылы жағдай шамалы өзгерді: сауда – 28,0%, өнеркәсіп – 11,9%, құрылыс – 3,7%.

Жеке тұлғалар депозиттерінің өсуіне ҚР ҰБ Басқармасының 2003 жылғы 4 шілдедегі №201 қаулысымен екінші деңгейдегі банктердегі жеке тұлғалардың салымдарын кепілдік ету (сақтандыру) бойынша енгізілген өзгерістер септігін тигізді, оларға сәйкес СКҚҚ міндетті кепілдік етуге (сақтандыруға) талап еткенге дейінгі салымдар, сондай-ақ карт-шоттардағы қалған ақша жатады. Егер 2004 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша негізгі үлесі жеке тұлғалардың депозиттеріне келетін және депозиттердің жалпы көлемінің 95,1%-ын құрайтын болса, 2013 жылғы 1 қаңтарға депозиттердің үлесі банктік емес заңды тұлғалардың жағына ығысады және депозиттердің жалпы көлемінің 84,6% құрайды.

Павлодар облысының банк жүйесінің дамуы мынадай болды:

Кезең	Өңір банкі	Екінші деңгейдегі банк филиалы	Қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыруға лицензиясы бар уәкілетті ұйым
2004	2	17	11
2008	1	26	11
2012	1	30	13
01.07.2013 жыл	1	31	13

Бірақ мынаны атап өту қажет, 2007 жылғы қыркүйек-желтоқсан кезеңі ішінде ЕДБ халыққа берген кредит көлемдері 2006 жылғы тиісті кезеңімен салыстырғанда 17009,6 млн. теңгеге азайды (2006 жылы - 31339,5 млн.теңге, 2007 жылы - 14329,9 млн.теңге).

Жоғарыда келтірілген деректер осы кезеңде халыққа кредит беру нарығында аймақтың екінші деңгейдегі банктерінің кредит беру белсенділігінің төмендеуі туралы куәландырады, бұл АҚШ-тағы ипотекалық дағдарысқа байланысты халықаралық қаржы дағдарысының салдары болып табылады.

Халықаралық қаржы дағдарысы ықпалының салдары ретінде – екінші деңгейдегі банктердің кредиттерді, атап айтқанда тұтынушылық кредиттерді алу талаптарын күшейтуі.

АҚШ-тағы ипотекалық дағдарыс салдарынан болған 2007 жылғы шілде-қыркүйекте халықаралық қаржы нарықтарындағы тұрақсыздық айтарлықтай біздің өңірдің депозит нарығына әсерін тигізді. 2007 жылғы 3-ші тоқсанда депозит шоттарынан 3188,4 млн.теңге сомасында ақша қаражаты алынды. Бірақ тұтасында алғанда 2007 жылы облыс бойынша тартылған депозит сомасы 237817,7 млн.теңге құрады, бұл 2006 жылы тартылған депозит сомасынан 94422,2 млн.теңгеге немесе 39,7% артық.

Үкіметтің, Ұлттық Банк пен Қаржылық қадағалау агенттігінің еліміздің қаржы жүйесін жандандырудың тиісті жүйесін қабылдау бойынша дер кезіндегі бірлескен шаралары мемлекетті қолдау жөнінде бірегей үйлесімділік бойынша қазақстандық үлгісін және банктерді қайта құрылымдау бойынша классикалық тетіктерін құруға мүмкіндік берді. Дағдарысқа қарсы шараларды іске асыру үшін Ұлттық қордан 10,0 млрд. доллар бөлінді, бұл еліміздің ІЖӨ жалпы көлемінің 10% құрады. Сөйтіп, дағдарысқа қарсы шаралар шеңберінде қаржы саласында жағдайды тұрақтандыру бойынша жеке бағыт көзделді. Бұл бағытқа 480 млрд.теңге бөлінді. Мемлекеттік қолдау жүйе құрайтын банктердің жарғы капиталына кіру және «БТА Банкі» АҚ, «Альянс Банк» АҚ, «Қазақстанның Халық Банкі» АҚ және «Казкоммерцбанк» АҚ акцияларын сатып алу жолымен көрсетілді. Қазақстандық банк жүйесінде бір де бір банкроттық болған жоқ, ал банктердің өздері және тиісінше олардың филиал желісі өз кредит белсенділігін баяу қалпына келтіре бастады, бұның өзі жағымды фактор болды.

2009 жылғы 4 ақпанда Ұлттық Банк теңге девальвациясын жүргізді. Айырбастау бағамының жаңа дәлізі белгіленді: АҚШ доллары үшін 150 теңге ±3% ауытқуларымен. Ай ішінде теңгенің АҚШ долларына бағамы 1 АҚШ доллары үшін 121,87-150,43 теңге ауқымында өзгерді. Бұл ретте, мынаны атап өту қажет, 2009 жылғы 4 ақпанда өткізілген теңгенің девальвациясынан инфляция әсері шамалы болды. Бағалар 2009 жылғы қаңтардағы 0,3%-дан ақпанда 0,8%-ға дейін өсті.

Ұлттық Банк қаржы секторының тұрақтылығын қамтамасыз ету бойынша қолданған шаралар нәтижесінде банк секторындағы теңге өтімділігімен болған жағдай біртіндеп жақсара бастады және жағымды болып қалды. Мәселен, 2011 жылы Ұлттық Банк банктерге қайта қаржыландыру заемдарын ұсыну, қайта қаржыландырудың ресми бағамы мен ең төмен резервтік талаптарды төмендету бөлігінде ақша-кредит саясатын жүргізуді жалғастырды.

Үкімет пен Ұлттық Банктің бірлескен іс-әрекеттері инфляцияны бақылауда ұстау және қаржы секторы мен экономиканың нақты секторына қолдау көрсету арасында теңгерімді қамтамасыз етуге бағытталды.

Павлодар облысының банк секторы аймақтың төлем жүйесінің үздіксіз қызмет етуін қамтамасыз етуді жалғастыруда, оған қолма-қол емес және қолма-қол ақша кіреді. Біздің аймақтың екінші деңгейдегі банктері төлемдерін Қазақстандық Банкаралық Есеп айырысу Орталығы(ҚБЕО) арқылы жүзеге асырады. Қолданыстағы төлем жүйелері аймақ банктеріне Республика аумағында электрондық ақша аударымдарын нақты уақыт режимінде жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, аймақ экономикасында қолма-қол ақша айналымы өз позициясын жоғалтқан жоқ. 2012 жылы 2011 жылмен салыстырғанда қолма-қол ақшаны айналысқа шығару 6,3%-ға көбейді, 6%-ға тұтынушылық бағалар индексінің өсуі себебінен айналыстан қолма-қол ақшаны алу 17,8%-ға көбейді (2012 жылғы қаңтар 2013 жылғы қаңтарға), сондай-ақ халықтың ақша шығысының 12,9%-ға өсуіне байланысты және соның салдары ретінде – экономика субъектілері мен халықтың қолма-қол ақшаға қажеттілігінің ұлғаюы.

Біздің аймақтың екінші деңгейдегі банктері төлем карточкаларын пайдаланып, қолма-қол жасалмайтын төлемдер жүйесін дамыту бойынша белсенді жұмыс істейді. Төлемдердің 89,3% қолма-қол ақшаны алу бойынша операцияларға келетініне қарамастан, Павлодарда төлем карточкасы арқылы азық-түлік және азық-түлік емес мақсаттағы тауарлар, сервистік және коммуналдық қызметтер, ұялы байланыс қызметтері үшін сауда терминалдары мен банкоматтар арқылы төлеуге болады.

Мәселен, 2005 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша облыс аумағында 59 банкомат, 177 POS-терминал болса, 2013 жылғы 1 қаңтарға - 521 банкомат, 1 671 POS-терминал орнатылды.

Өз ұлттық валютамызды енгізудің алғашқы күндерінен бастап өңіріміздің валюталық нарығы да қалыптаса бастады (1993 жылғы желтоқсаннан бастап ҚР Ұлттық Банкі қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын жүзеге асыруға заңды тұлғаларға лицензия беруге өкілеттігін Ұлттық Банктің облыстық басқармаларына табыстады), қолма-қол шетел валютасы нарығының дамуы үшін банктердің және уәкілетті ұйымдардың айырбастау пункттері желісі құрылды және қазіргі уақытқа дейін сәтті қызмет етеді. Егер 1995 жылы облыс аумағында 96 айырбастау пункті қызмет етсе, қазіргі уақытта қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын 150 айырбастау пункті жүзеге асырады. Ішкі валюталық нарықта АҚШ доллары мен ресей рубліне негізгі сұраныс жалғасуда.

Соңғы жылдар талдауы Павлодар облысының банктік жүйесінің үдемелі дамуын дәлелдейді, бұған өңір экономикасының барлық салаларындағы өндіріс көлемінің өсуі, ауылды мемлекеттік қолдау, шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту, халықтың табысын ұлғайту сияқты факторлардың біріккен әсері септігін тигізеді. Бұлардың барлығы облыстың банк секторының тұрақты қызмет етуіне және оның нақты экономикамен әрекеттесуіне мүмкіндік беретін негізді қамтамасыз етеді.

Осылайша, Павлодар облысының банк жүйесінің даму тарихы банк қызметтерінің саны мен сапасын жақсартуға, банк қызметінің халықаралық стандарттарын қолдануға және нәтижесі ретінде облыс экономикасының тұрақты өсуіне қол жеткізуге оның бұлжымайтын бағыты туралы куәландырады.

*Ұстазыма,
еңбек ардагерлеріне,
барша бухгалтерлер мен кассирлерге
зор ілтипатпен арнадым*

Бухгалтерлік есеп саласының қалыптасу тарихы

*Рахметова С.К. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ бас бухгалтері –
Бухгалтерлік есеп департаментінің директоры, э.ғ.к.*

1992 жылы бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік жөніндегі Бас басқарманың жетекшісі, банктің бас бухгалтері болған Абдулина Наилия Құрманбековна осы бір маңызды саланың басшылық қызметін 1997 жылға дейін атқарды. Бұл кісінің тікелей басшылығымен Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, ҚР-дың қаржы секторындағы бухгалтерлік есеп жүйесіндегі барлық реформалар жасалынды. Мақала авторы ретінде бухгалтерлік есеп саласындағы барлық бастамаларға қолдау көрсетіп келген Н.К. Абдулинаға, Ұлттық Банк басшылығына, бухгалтерлік есеп саласының жаңа қағидаттары мен әдіс-тәсілдерін енгізіп, оларды жетілдіруге тікелей атсалысқан барша қызметкерлерге шексіз алғыс білдіремін.

1992 жылдың сәуірінде менің Қазақ ССР Ұлттық Банкіне қызметке қабылдануым бүгінгі тәуелсіз Отанымның банк жүйесіндегі бухгалтерлік есепті реформалаумен байланысты тарихи оқиғалармен тұспа тұс келді. Осы бағыттағы маңызды шараларды іске асыруды Абдулина Наилия Құрманбековна маған сеніп тапсырған болатын. Ең әуелі Дойче Бундесбанкінің неміс тіліндегі есеп шоттарының жоспарын зерттеуге беріп, барлық банк операцияларының сипаттамасын жасап шығуымды тапсырды. Өзіме жүктелген міндеттерді абыройлы атқарып шығу мақсатында орталық аппарат қызметкерлерімен, банк операцияларын тікелей жүзеге асыратын әрі әкімшілік-шаруашылық қызметпен айналысатын қалалық есеп кассалық орталығының (ҚЕКО) қызметкерлерімен таныстым. Ол кезде әлі де айналымда Ресей рублі жүретін, сондықтан кассалық операцияларды сипаттау барысында қолданыстағы рубльдің Ресей Федерациясынан алынатын кезінен бастап, оны клиенттерге тапсырғанға дейінгі аралықтың тәртібі түгел көрсетілді. Сонымен қатар күрделі қаржыландырулармен байланысты операцияларды көрсету жолын таптық. Бұл өткен жоспарлы экономиканың «соңғы аккордтары» болатын, ал жаңасының іргетасын біз енді-енді қалап, құра бастағанбыз. Сипаттама жұмыстары жасалып қабылданған соң, екінші, негізгі кезеңге қадам жасадық.

Ең алдымен, неге сүйенеміз, іргетасымыз қандай болу керек, біз үшін есеп жүйесінің қай түрі қолайлы, континентальдік пе, әлде ағылшын-саксондық па? Мүмкін бәрін өзгеріссіз қалдырғанымыз жөн шығар болар? Міне, осы мәселелерді анықтап алуымыз керек еді.

Есімде, Наилия Құрманбековна ары қарай қалай жылжитынымыздан бастап, кез келген сұраққа байланысты айтылған ой-пікірлерімізді, келтірілген дәлел, уәждерімізді бар ықыласымен мұқият тыңдайтын.

Құқықтық өріс болмағандықтан, негізі енді ғана қалана бастаған нарықтық экономика жағдайында экономикалық қатынастардың қай түрінің қалыптасатындығын, оның даму үлгісі ретінде ненің алынатындығын шешуіміз керек болды. Сондықтан мен «сұраныс пен ұсыныс» тәсілін негізге алып, заттың құндылығын оның қажеттілігіне сәйкес анықтап, операцияларды есепке алу барысында оның құқықтық аспектісін ескеруді ұсындым. Түбі осы айтылғандардың бәрі қызметіміздің нәтижесін анықтауға, пайданы есептеуге мүмкіндік берді. Есеп жүргізу барысында қолданылатын басты халықаралық қағидаттарының бірі – төлем қағидаты және ол солай болып қала береді де.

Бәрі кассалық әдіске бейімделіп алған кезде, табысты мойындау (тану) үшін неге төлем әдісі қолданылады деген басты сұраққа жауап табу қажет болды.

Шотта немесе кассада мүлдем жоқ ақшаны қалай есепке алмақпыз? Бұл әдіс кеңес дәуірінде кейде шығысты мойындау (тану) кезінде қолданылатын, нақты айтсақ, жалақы бойынша шығыстарды мойындау (тану), негізгі қаражат бойынша амортизацияны есептеу кезінде дау-дамай болмайтын, бірақ табысты төлем қағидаты бойынша мойындау (тану) кезінде оны бірнеше рет және ұзақ дәлелдеу қажет болатын. Әрине, инфляция өршіп тұрған кезде күн сайын құнсызданып бара жатқан ақшадан түсетін табысты мойындау (тану) туралы айтудың өзі ерсі көрінді. Алайда біз бір күндігімізді емес, болашағымызды ойладық, сондықтан тек орталық банктің емес, бүкіл банк жүйесі негізінің берік қалануын сезіндік. Бұл қалай жасалады: мемлекеттік реттеу арқылы ма, әлде банктердің өздеріне тапсыру керек пе?

Көптеген кітап, түрлі басылым, материалдарды зерттеп зерделеумен қатар, ағымдағы жұмыстарды да атқардық. Атап айтқанда, мемлекетаралық және республикалық сынақ бойынша телеграммалар жазу, корреспонденттік есепке көшу жөнінде бұрынғы одақтық республикалардың барлық орталық банктерімен жасалатын келісімшарт жобаларын әзірлеу, есеп жүргізудің жаңа тәртібіне көшу, балансқа алтынвалюта активтерін қабылдау сияқты жұмыстарға тікелей қатысу. Бұдан басқа, салық мөлшерін анықтау мақсатында банк атқаратын қызметтер мен жұмыстың өзіндік құн құрылымын зерттеу, салық салуға байланысты толып жатқан сұрақтарды шешіп, сауалдарға жауап беру және т.с.с.

Мамандығымның жаңа қыр-сырын түсініп, талдау жасау үшін әр сұрақты, әр экономикалық құбылысты, үдерісті әрдайым терең мұқият зерттеп, оған тікелей араласуым қажет болды. Жұмыс қайнап жатты, уақыт болса, күнбе күн жаңа міндеттер жүктеп, бізден тың шешімдер күтті.

Ең қызығы, «бәрі де тұңғыш рет және жаңдан» еді, ал, тәжірбиеміз әрбір нақты орындалған мақсатпен, шыңдалып жатты. Тәжірибелі әріптестерім мен ұстаздарым Абдулина Наилия Құрманбековна, Яковенко Николай Пантелеевич, Тәжіжияқов Бисенғали Шамғалиевичтің арқасында зерттеу жұмыстары дұрыс негізгі бағытта өрбіп және маңызды шешім қабылдауда олардың дана кеңестері, ұлағаттары мықты тірек болды. Бұл кісілердің ақыл-кеңесі мықты тірек болып, бойыма күш-жігер берді. Олардың барлық сауалдарына жауап беру үшін арнайы дайындық қажет болатын. Ал соны, тың нәрсе ұсыну үшін оның негіздемесі салмақты әрі сенімді болуы тиіс еді. Практика, өмірлік тәжірибе, жаңа білім, жаңа идея – бәрі үйлесімді жүріп жатты. Мына бір нәрсе дұрыс жасалмай жатыр-ау деген күдік мүлдем болған жоқ, керісінше өз ісіміздің дұрыстығына деген сеніміміз берік болды, бәрі дұрыс, бәрі ойдағыдай, тамаша. Жайсаң жандардың қолдауымен, қиындыққа берілмей, тек жаңалыққа ұмтылып, тәжірбие мен тиянақтылықты бойыма жинадым. Сүйікті іске адалдық, болашаққа сенім, жаңалыққа құштарлық дегендер ұраныма айналды. Істеген ісіміз өз жемісін бере бастады.

1992 жылдың аяғында бухгалтерлік есепшотты реформалау жөнінде бөлім құрылды. Себебі біздің банкке келген Халықаралық валюта қоры (МВФ) өз мамандарына түсінікті тәртіппен жасалған есептілікті қажет етті. Олар КСРО Мемлекеттік Банкі жоспарының негізінде жасалған біздің баланстан қиналатын. Наилия Құрманбековна тура және сенімді ақпарат кепілі ретінде үнемі жанымыздан табылса, мемлекеттік бюджет мәселесінде Николай Пантелеевичті ешкім алмастыра алмайтын. Мамандардың көбі коммерциялық банктерге жаппай ауысып кеткен кезде бұл екі кісі Ұлттық Банкті тіреп тұрған алып китке ұқсайтын. Біздің банк КСРО Мемлекеттік банкінің заңды мұрагері ретінде мемлекеттік бюджет қаражатының есебін жүргізді, республикалық және жергілікті бюджеттің барлық кірісі мен шығыстарының есебі банк балансының бір бөлігін құрады әрі Ұлттық Банк Қаржы министрлігіне қызмет көрсетті.

Халықаралық валюта қоры мемлекеттік бюджет қаражатына бөлек есеп жүргізудің керектігін, сонымен қатар жалпы есеп жүргізу жүйесін реформалау қажеттігін айтумен болды. Шешім өте қарапайым болатын – орталық банктің есепшот жоспарын жасау, батыс мамандарына түсінікті есептілікті әзірлеу. Аталған міндеттерді шешу үшін Банк де Франс техникалық көмекке өз қызметкерлерін жіберіп, орталық банк операцияларының

бухгалтерлік есебін реформалау кезінде бізге кураторлық жасады. Шетелдік әріптестермен ілім-білім, ақпарат, тәжірибе алмастық. Кейде олардың кейбір мәселелерді білмеуі бізді таң қалдыратын. Біліп қана қою жеткіліксіз, тәжірибе керек. Толассыз сұрақтың жауабын тапқанша өздері тыным таппайтын. Кейде интуиция жетегінде жүріп әйтеуір тығырықтан жол тауып шығатын. Кейінірек бәрі белгілі бола бастады. Олардың кейбір мәселелерді не себепті нақты білмей жататындығы да түсінікті болды. Бір сөзбен айтқанда, бизнес қауіпсіздігі үшін олар тар көлемде маманданған.

Сонымен, төлем жүргізу әдісін қолдану керек пе, керек емес пе деген сұрақтың басы ашылды – біз оны қолданатын болдық. Ал, тәжірибе ол қалай жүзеге асады? Қарапайым жолы – ең бірінші кезекте жаңа ойлау жүйесін қалыптастыруға қадам жасау, демек КСРО Банкі есепшоты жоспарында жаңа есепшот жасау. Бастапқыда келісім жасалысымен, баланс есепшотында корреспонденцияда белгіленген пайыз несие пен депозиттер пайыз есепшоттағы кірістер мен шығыстар танылмайды. Содан соң бухгалтерлік есепте көрсету үйретілді - хат жазып, түсініктемелер бердік.

Тоқсаныншы жылдардың басында банктердің бәрі бірдей қолма-қол шетел валютасымен операция жүргізбейтін, сондықтан бұл операцияларды қалай жүргізу керектігін көпшілік біле бермейтін. Есепті қалай дұрыс жүргізу керек деген сауал туындады. Себебі мұндай операциялар жаңа серпін алып, көбейе түсті. Екінші дискуссия – шетел валютасымен жүргізілетін операциялардың есебі қалай жүргізілу керек, бұл операциялардан түсетін банк кірістерін қалай мойындау (тану) керек, себебі пайда және салық рубльмен есептелетін, кейін теңге қолданысқа түскенде, ұлттық валютамен көрсетілетін болды. Француз Геранже өз банкісінің бағдарламалық қамтамасыз етілуі туралы тәжірибесімен бөлісті. Ол кезде біз бұл туралы армандай да алмаушы едік. Талқылау барысында есепшот жоспарында есептерді автоматтандыру туралы ой келді, шетел валютасымен жасалатын операцияларды көрстеу мақсатында оны «валюттік ұстаным» және «валюта ұстанымының контрқұны» деп атадық.

Бөлім 1993 жылдың қыркүйегінде басқарма болып құрылды, енді бұрынғыдай төрт қызметкер емес, оннан аса адам істейтін болды, олардың әрқайсысы өзіне тиесілі бағытта жұмыс жүргізді. Атап айтқанда, Банк Басқармасында 1993 жылы қорғалған Жаңа есепшот жоспарының әр есепшот тобы бойынша жұмыс атқарылды. Ұлттық Банкке арналған есепшот жоспары бойынша жұмыс жалғасып жатты. 1994 жылдың жазында Ұлттық Банкі жүйесінде бухгалтерлік есеп жүргізудің ескі (ГосБанк СССР) және жаңа түрін қатар жүргізу жөнінде үлкен жұмыс жасалды. Дәл осы 1994 жылы екінші деңгейлі банктерді не істеу керек деген сұрақ қойылды. Біздің есепшот жоспарымыз тек орталық банкіге арналғандықтан, бір жоспарға қызметтің екі мақсатын араластырғымыз келмеді. Жұмыстың бұл бағытын Наилия Құрманбековна басқарманың қызметкері Жаукенов Маратқа тапсырды, айта кетері орындау мерзімі қатаң да қысқа – шілдеден қыркүйекке дейін, оған қоса халықаралық үлгіқалыптардың талаптарына сай есеп жоспарларын жасау керек болды. Марат ағылшын, түрік тілдерін меңгерген, шетелде оқыған, сондықтан ірі компаниялар мен ұйымдардың сұранысына ие маман болатын. Ол Ұлттық Банкіні таңдады және қателеспеді. Әділдік үшін айта кетейін, ол кезде білікті мамандарды Ұлттық Банкіге қызметке тарту үшін әбден жалынуға тура келетін. Себебі жалақысы төмен Ұлттық Банкіден гөрі, оларды коммерциялық банктер көбірек қызықтыратын. Соған қарамастан, біздің басқармада еңбек өнімділігі жоғары, мықты жас команда жасақталды.

Біз Наилия Құрманбековнаға адалдығымызды дәлелдеп, сынақтан мүдірмей өттік. Бұдан соң Ұлттық Банк жүйесінің кадрларын үйрету кезеңі басталды. Ол кезде Ұлттық Банкі үш деңгейлі құрылым еді, оның ең кішісі біздің облыс аудандарының есеп айырысу касса орталықтары болатын. Орталық кеңседен бастап, әрбір есеп-кассалық орталығының (ЕКО) қызметкерлерін үйреттік. Лекция оқыдық, түсіндірдік, есеп шығардық. Қолма-қол емес есеп жүргізу операциялары туралы кезекті лекция барысында, ақшаны бір күнде емес, бірнеше минут немесе бірнеше секунд ішінде аударуға мүмкіндік беретін күннің алыс еместігін айтқанымда, тыңдаушылардың ешқайсысы менің сөзіме сене қоймады. Ол уақытта қолданыстағы тәртіп бойынша қолма-қол емес ақша бір банктің коресөбінен екінші банктің

коресебіне 12 күнде аударылатын. Есепшот жоспарын енгізу банктің барлық операцияларына қатысты болды және ол төлем жүйесін құру жұмыстарымен қатар жүргізілді.

Жалған авизодан қорғану мәселесі өткір қойылды, сондықтан арнайы есепшот ашу арқылы қолма-қол ақшасыз төлем жасаудың келесі тәртібі бекітілді. Ақша жіберген банк клиенттің төлем тапсырысын ақша алушы банкке жібереді, соңғысы ақша алысымен, жіберушіге сұрау салып, оның мекенжайын, ақшаның шын мәнінде жіберілген-жіберілмегендігін анықтайды, сұрауына растама алған жағдайда, ақшаны алушының есебіне аударады, демек, төлем-сұраухат-растама-аударым реті қалыптасты. Арнайы есепшоттар мен тәртіп тізбесі осы. Бізге «төлемдерді кідіртеп қоясындар» деген сын айтыла бастады. Бірақ қиындықтарға мойымадық. Аса күрделі мәселелердің бірі – алаяқтардан қорғану еді. 2006 жылы жаңа бағдарлама енгізіліп, SWIFT-интерфейс орнатылғанда ғана, осы мәселенің шешім тапқандығын білдім. Кезінде көтерілген мәселенің дұрыстығына кеш те болса, тағы бір шаттандым.

Құнды қағаздар операциясы туралы көп айтыс-тартыс болды. Түсініспеушіліктер де болды, ««РЕПО» деген не?», - деп, күлгендер де аз болған жоқ. Ол кезде құнды қағаздар операциясы мүлдем ұмыт қалған еді. Тіпті құнды қағаздар операциясын жүргізу үшін комиссия құру керек болатын. Мұның өзі құнды қағаздармен жасалатын операциялардың дамуын тежеді. Операцияның бұл түрі кредит беруге әуестеніп алған банктерде ғана кеңінен танымал еді. Бүгінде РЕПО да, кері РЕПО операциялары да – дағдылы іске айналған.

Эмиссия және кассалық операцияларға айрықша тоқталғым келеді. Біздің банк 1993 жылдың қарашасына дейін эмиссиялық болған емес, бірақ ол күннің алыс еместігін түсіндік. Есеп тәртібін жасау керек болды. Негізгі мәселелер түсінікті болғанмен, оларды бүгешігесіне дейін зерттеу қажет еді. Ұлттық валютаға көшу үшін тек есепке алу мәселесі ғана емес, банкілердің және Ұлттық Банкінің өзінің балансын өңдейтін жүйені қалыптастыру мәселесін шешу қажет болды. Ақша айырбастау үдерісіне тікелей қатысты банк қызметкерлеріне айырбас және есеп туралы нұсқаулықта Наилия Құрманбековна әрбір сөзін салмақтап, ойланып жазды. Нұсқаулық құпия жағдайда жазылды. Сондықтан ол қызметкердің қолына аймақтарға ұшып кетер алдында ғана тиетін. Қызметкерлерге нұсқаулықты тек белгіленген уақытта ғана ашуға болатындығы қатаң ескертілетін. Негізгі ауыртпалық кассирлер мен бухгалтерлерге түсті. Олар тау-тау болып үйілген ақшаны санаумен талай ұйқсыз түндерді өткізді. Атқарылған жұмыс көлемі туралы жедел ақпараттар сол мезетте-ақ жасалып жататын. Сол жылдары бір кісідей еңбек етіп, ұлы іске өзіндік үлес қосқан баршаңызға көп рахмет айтамын. Атқарылған еңбек ерен. Ешбір боямасыз тура айта аламын, бәрі де мемлекеттік маңызы бар міндетті атқарып жатқандықтарын жақсы түсінді. Ешкім әбестік көрсетпеді, аз уақыт қана демалып, ұйқысыз тәулік бойы жұмыс жасады. Отбасымыз да бізді «ұмытып кеткендей» көрінді.

Иссапармен барып, Атырауда, Құлсарыда жүргізілген ақша айырбасын өз көзіммен көрдім. Менің басқармам, орталық аппарат сияқты осы бір маңызды жұмысқа жұмылдырылған болатын. Атырау, Құлсарыдан басқа аудандарда ақша көлемі көп болмай шықты. Ал, Миялыға тіпті барудың да қажеті болмады. Халық тұрмысы тым төмен екен ... бүгінде Атырау - мұнай астанасына айналған, бұл ел дамуының бүгінгі көрсеткіші. Эмиссия-кассалық операциялардың бухгалтерлік есебі мәселесіне келетін болсақ, Банк де Франстағы әріптестеріміздің тәжірибесі зерттелді. МВФ-дағы кеңесшілердің де көмегі тиді, олар бұрынғы КСРО мемлекеттерінің орталық банкі бас бухгалтерлері үшін жыл сайын семинар ұйымдастырып өткізді. Осы семинарларда ой-пікір, тәжірибе алмасып, мәселелерді шешуге мүмкіндік жасалатын. Әсіресе, ұлттық валюта шығаруға жұмсалатын шығындарды мойындаудың (танудың) түрлі жолдарына қатысты талқылаулар қызықты өтетін. Мәселен, тапсырысқа төленетін сома бірмезетте шығыс есептерінің бәрінде бірмезетте ғана немесе айналымға шыққан сайын есептеліп мойындалады (танылады). Ақша айналымға шыққанға дейін ол қалай есептеледі - баланстағы қор көлеміне сәйкес пе, әлде резерв қордың балансынан тыс есепшот бойынша ма?

Монета алтыны операцияларын есептеу мәселесі, негізінен нені монета алтынына жатқызу қажеттігі туралы болса, МВФ кеңесі бойынша активтің бұл түріне Бағалы металдар Нарығының Лондон ассоциациясы талаптарына сәйкес оған алтын жатқызылды. Шетел валютасындағы монета алтыны операциялары мен актив есептері, қайта есеп жасау жолдары, бағам белгілеу және оларды бағалау үшін нені әділ құн деп қарау мәселесі қызу пікір талас тудырды. Орталық банкінің ерекшелігі – онда ең үлкен валюта позициясының шоғырлануы, соған сәйкес ең үлкен тәуекелдердің болуы еді. Бұл жолы да таңдалған есеп әдістерінің дұрыстығын уақыт өзі көрсетіп берді.

Жоғарыда атап өткендей, екінші деңгейлі банктердегі бухгалтерлік есепті реформалау жұмысы да қатар жүріп жатты. Есепшот жоспарынан басқа банкілер үшін бухгалтерлік шоттың ұлттық стандарттарын жасау қажет еді. Аталған мәселені шешу барысында Европалық комиссия да, USAID та бізге әдістемелік көмек көрсетті. Ұлттық Банктің шот жоспарын жасау барысында да бізге нені негізге алу керек, қандай стандарттар болу керек деген сауалдарға жауап беруге тура келді.

Ақыры іздене, талқылай келе Наилия Құрманбековнамен ортақ шешім негізінде бухгалтерлік есеп бойынша банктерге арналған екі № 21, 22 үлгікалыптар жасалды. Үлгікалыптарда қаржылық есепті жасау және шығыс пен кірісті мақұлдау тәртіптері баяндалып, бағалы қағаздар түріндегі актив: саудаға арналған құнды қағаздар, сатуға жарамды құнды қағаздар, өтеуге дейін ұсталатын құнды қағаздар және инвестиция түрінде төрт категорияға жіктеліп, аталған ұғымдарға анықтама берілді. Бұл жаңа бағыттың дұрыстығын да уақыт дәлелдеді.

Аталған деректі біздің жұмысымыздың маңызды жетістіктерінің бірі деп санаймын. Сыйақыны есептеу және кірістерді мойындау (тану) тәртібі Қазақстандық бухгалтерлік есептің үлгікалыптары (ҚБЕҰ) енгізілгенге дейін 1994 жылдан бастап іс жүзінде қолданылып келді. Қосымша есеп деңгейі ретінде банк жүйесінде 1994 жылы, ҚБЕҰ-да 1998 жылдың 1 қаңтарынан бастап қолданысқа түскен активтердің 4 категориясы да, нәтижелерді мойындау (тану) тәртібі де 2001 жылы күшіне енген Халықаралық қаржылық есептің үлгікалыптары (ХҚЕҰ) 39-ға енді. Бухгалтерлік есептегі бұл жаңалық банктерде әлдеқайда бұрын қолданысқа түскенді. ҚМ-ның Бухгалтерлік есеп әдістемесі департаменті ұлттық стандарттарды жасауға Ұлттық Банкке қарағанда кейінірек кірісті, сондықтан ҚБЕҰ құрамына енгізілген біздің банк стандарттарының ресми жариялануын күтуге тура келді.

Біздің департамент жалпы банк жүйесінің жиынтық есебін жасайтын болғандықтан, есепшот жоспарынан басқа банктердің жылдық есебін жасауға мүмкіндік беретін есеп беру үлгілерін қалыптастырды.

Ұлттық Банктің жүйесін өзге банктердің қызметкерлеріне үйрету мақсатында жұмыстар жүргізіліп, лекциялар оқылды, түсініктемелер берілді, нұсқаулықтар жасалды. Бұл жұмыстардан басқа, біз ҚР ҰБ туралы Заңның жобасын жасауға қатыстық. 1995 жылдың бірінші шілдесінен бастап Салық кодексінің енгізілуіне байланысты, салық есебінде де кірісті мойындау (тану) кассалық әдіс бойынша немесе салық төлеушінің таңдауы бойынша төлеу әдісі бойынша мойындауға (тануға) рұқсат етілді.

Есепшот жоспарын, ҚБЕҰ түріндегі есептің негізгі қағидаттарын жасау, есепті белгілеу және оны қолдану тәртібін сипаттау, барлық банк операцияларының есебі бойынша нұсқаулықтар жасау – есепті реформалау жұмысының бір бөлігі ғана. Есеп жүргізу тәртібін де өзгерту қажет болды. Ол үшін халықаралық үлгікалыптарға көшу жұмыстары аясында қосымша есеп бойынша бас кітап және фронт, бэк-офис ұғымдары енгізілді. Сәйкесінше, банк бөлімшелерінің құқықтары, міндеттері мен жауапкершіліктері бөлінді. Бухгалтерлік қызметтің ендігі жердегі басты міндеті өз кезегінде қосымша есеп жасалған Бас кітаптың негізінде қаржылық есеп жасау еді. Келесі кезеңде бухгалтерлік есепті автоматтандыру мәселесі тұрды. Ақпаратты өңдеу үшін оны енгізуді операторлар жүргізді, бухгалтерлер бүкіл операцияларды қолмен жасады. Жаңа есепшот жоспарын енгізудің бірінші кезеңінен соң операторлардың қажеттілігі болмай қалды, себебі бизнес-процесс өзгерді, ендігі жерде операциялар бойынша ақпарат фронт-офиске енгізіліп, бэк-офисте бекітілетін болды. 1994

жылы Ұлттық Банкіде жасалған бүкіл жүйе бойынша жаңа есепшот жоспарын енгізу фактісі нәтижесінде ЕКО-тан бастап орталық аппаратқа дейін Бюджеттік Банк құруға мүмкіндік алды. Бұл ретте жаңа құрыла бастаған Қаржылық Банкіге барлық ЕКО банк құрылымдары мен қалалық және облыстық бөлімшелері берілді, балансына республикалық және жергілікті деңгейдегі бүкіл мемлекеттік бюджет кірді. Осылайша мемлекеттік бюджеттің және орталық банктің жеке қаражатын жүргізу сияқты маңызды міндет атқарылды. Бір жылдан соң Қаржылық Банк қызметі Ұлттық Банкіде бухгалтерлік есепті реформалаумен байланысты негізі 1992 жылы қалана бастаған Қаржы Министірлігінің Қазынашылығы болып қайта құрылды. Жаңа есепшот жоспары мен халықаралық үлгіқалаптарды енгізумен байланысты жұмыстардың шешуші кезеңі қосымша есеп деңгейі мен Бас кітап негізінде есеп жүргізуді автоматтандыру болды. Біз, бухгалтерлер мен ақпарат технология қызметкерлерінің арасында «дәнекер» болған, бағдарламашыларға біздің талап-тілектерімізді жеткізе білген, бұрынғы Одақтас республикалардың филиаларалық есеп айырысу жұмыстарының табысты аяқталуына көп тер төккен Бибінұр Айдарханқызы Айдархановаға рахмет айтқым келеді. 2008 жылы банк ақпарат жүйесі (БИС) Т24-ке ауыстырылған Қазақстан Ұлтық Банкінің автоматтандырылған жүйесі (КУБАЖ) бағдарламасының атауы осы кісінің қажырлы еңбегінің арқасында ұзақ жылдар бойы көпшіліктің жадында сақталды. Әрдайым біздің қасымыздан табылып, жаңалықтарды енгізу үшін көп күш, уақыт жұмсады.

Сөз соңында Еліміздің Президенті, Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлына ерекше құрметпен алғыс айтамын. Тоқсаныншы жылдардың басында жастарға сенім артып, ел экономикасының, банк жүйесінің негізін қалауды тапсырды. Маңдай алды пікірлестерімен мықты команда жасақтай алды. Бүгінгі нәтиже – сол ерен еңбектің жемісі.

Шығыс Қазақстан облысында ұлттық валютаны енгізудің тарихы

Татунбетова А.К. – «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі» РММ Шығыс Қазақстан филиалының қолма-қол ақшамен жұмыс және кассалық операциялар бөлімінің бастығы

Ел тәуелсіздігі символдарының бірі оның ұлттық валютасы болып табылады. ТМД елдерінің ақша айналымының бірыңғай жүйесі бұзылғаннан кейін орын алған күрделі экономикалық жағдай Қазақстан Республикасының ұлттық валютасын енгізуге себепкер болды. Украина, Қырғызстан, Ресей өзінің ұлттық валютасын енгізгеннен кейін Қазақстанда инфляциялық процестер күшейе түсті. Халық шаруашылығының барлық салаларында өндіріс құлдырай берді, халық өмірінің деңгейі төмендеді, еңбекақы, зейнетақы және жәрдемақылар төленбеді.

Халық пен мемлекеттің экономикалық мүдделерін қорғау мақсатында Қазақстан Республикасының Президенті және Үкімет ұлттық валюта – теңгені енгізу туралы шешім қабылдады.

Ел өмірінің маңызды оқиғасына тікелей қатысқан, Ұлттық Банкке еңбегі сіңген ардагерлер К.К. Джазықбаев пен З.М. Васенинаның естеліктері бойынша ұлттық валютаны енгізгенге дейін облыс және Ұлттық Банктің облыстық басқармасының басшылығы үлкен дайындық жұмыстарын жүргізген. Ұлттық валютаны енгізу туралы Президенттің Жарлығын орындау үшін облыс әкімшілігінің басшысы облыста ақша ауыстыруды жүргізу бойынша жұмыс тобын құрды, оның құрамына Ұлттық Банктің облыстық басқармасының бастығымен қатар М.К. Татаев – облыс әкімшілігінен, А.Н. Спудка – облыстық салық инспекциясының бастығы, В.К. Божко – ҰҚК басқармасының бастығы, Н.Р. Смагулов – облыстық ІБ бастығы, А.Н. Черняк – облыстың қаржылық бақылау бастығы, облыстық кеңестің депутаттары Б.К. Барченко және Р.М. Муконина кірді, сондай-ақ Ұлттық Банктің облыстық басқармасы жанынан комиссия құрылды. Жұмыс топтары мен комиссия мүшелері 1961-1992 жылдардағы банкноттарды уақытылы айырбастау үшін, туындаған мәселелерді жедел шешу үшін барын салды.

Ауыстыру мерзімдері қатаң түрде өтті: 1993 жылғы 15 қарашада сағат 8-ден бастап 1993 жылғы 20 қарашада 18-ге дейін. Ал жұмыс көлемі айтарлықтай болды: алдын ала деректер бойынша 107 миллиард ескі рублдерді 214 миллион теңгеге ауыстыру қажет еді.

Айырбастау басталатын күні меншік нысанына байланыссыз барлық кәсіпорындар, ұйымдар, мекемелер өз кассаларындағы 1961-1992 жылдар үлгісіндегі банкноттар мен монеталар туралы актілер жасауға және актілердің бірінші даналарын 15 қарашадан кешіктірмей қызмет көрсетуші банктерге тапсыруға тиіс болды.

Ағылшын жәшіктеріне салынған жаңа банкноттар қысқа мерзімде, қатаң құпия түрде Алматы қаласынан облыс орталығына ұшақтармен жеткізілді, одан кейін Ұлттық Банктің аудандық 13 есептік-касса орталықтарына облыстық МАИ басқармасы қызметкерлерінің ілесіп жүруімен инкассатор машиналарымен апарылды.

Ақша ауыстыруды жүргізу үшін айырбастау пункттері анықталды: Ұлттық Банктің облыстық басқармасы, қалалық есептік-касса орталығы (КЕКО), аудандық касса орталықтары (АКО), коммерциялық банктердің 9 филиалы мен олардың бөлімшелері, қала мен облыстың әр түрлі жерлерінде орналасқан 20 айырбастау пункті: Баспочта, әуежай, авиаагенттік, қонақүйлер, Октябрь тұрмыстық үйі, Орталық әмбебап, облыстық және қалалық әкімшіліктер, яғни айырбастау пункттерін ұйымдастырғанда әр түрлі санаттағы азаматтар – зейнеткерлер, жұмыс істемейтіндер, сырттан келгендердің ақша айырбастауы үшін барлық жағдай жасалды.

Ұлттық Банктің облыстық басқармасының жауапты қызметкерлері тәулік бойы кезекшілік ұйымдастырды, бұл уақытта есептеу-касса орталықтарының, айырбастау

пункттерінің іс-әрекеттерін үйлестірді, кеңестер берді және айырбастаудың барлық қатысушыларына практикалық көмек көрсетті, айырбастау барысы жөнінде ақпарат жинады.

Айырбастаудың барлық күні қауырт жұмыс жүрді, Ұлттық Банктің облыстық басқармасының барлық бөлімшелері мен қызметтері тәулігіне 19 сағат бойы күні-түні жұмыс істеді. Бұл ретте, жұмыс уақытының шегі болған жоқ, кейбір қызметкерлер тіпті, жұмыс орындарында түнеді. ҚЕКО барлық кассалары үзіліссіз жұмыс істеді, кассирлер түнгі 3-ке дейін барлық ескі купюраларды өңдеуден өткізді, яғни қайта санады, бумалар бойынша шпагатпен байлады (ол кезде вакуумды орау болмаған еді). Әкімшілік шамасы келгенше қиындықтарды жеңілдетуге тырысып бақты: асханада кешкі және түнгі уақытта тегін тамақ берді, үйлеріне көліктермен жеткізді, ал таңғы 5-те жұмысқа қайта әкеліп отырды. Осы қиындықтарға облыстағы -35-тен -40-қа дейінгі қатты аяз қосылды. Инкассаторларға жылы қысқа тондар мен пималар сатып алды, өйткені олар облыс орталығынан 100 км-ден 600 км-ге дейін орналасқан аудан орталықтарына ақша тасыды (Зайсан қаласы және Ақжар, Алексеевка, Катон-Қарағай ауылдары және басқалар). Инкассаторлар казарма жағдайында жұмыс істеді, ақша салған қаптарда немесе қатты орындықтарда кезекпен 2-3 сағаттан ғана ұйықтап, ақшаны тиіп/түсіріп отырды.

Сонымен қатар, Ұлттық Банктің облыстық басқармасының Есептік орталығының қызметкерлері де тәулік бойы жұмыс істеді, өйткені ол кезде екінші деңгейдегі банктердің, АКО, ҚЕКО барлық есептік құжаттары тек осы жерде өңделетін.

Осындай қиындықтарға қарамастан Ұлттық Банктің барлық қызметкерлері, екінші деңгейдегі банктің қызметкерлері тарихи сәттің маңыздылығын түсіне отырып үйлесіммен, ынтамен жұмыс жасады. Айырбастау кезеңінде ақшаның жоғалу немесе кем шығу жағдайлары болған емес.

Ақша айырбастау кезінде облыс пен қала әкімшілігі, МАИ, милиция және ҰҚК қызметкерлері жедел мәселелерді шешуде көп көмек көрсетті, солардың бірі Шымкент қаласынан облысқа бензин жеткізілмеуіне байланысты ақша жеткізу үшін ұшақтарға, автомобильдерге отын құю жағдайы.

Жүргізілген дайындық жұмыстары мен ұлттық валютаны енгізу кезеңінде туындаған мәселелердің жедел шешілуі ақша айырбастауды қатаң белгіленген мерзімде аяқтауға мүмкіндік берді.

Ақша айырбастау кезеңінде әр кассирге, бухгалтерлік қызметкерлерге, инкассаторлар мен жүргізушілерге жұмыс жүктемесі бірнеше есе өскеннің өзінде де облыстың барлық банктік жүйесі мінсіз жұмыс істегенін атап өткен жөн. Ұлттық Банктің облыстық басқармасының есептік-касса орталықтары және облыстың коммерциялық банктерінің филиалдары екі ауысымда жұмыс істей отырып, күрделі жағдайда шыдамдылықпен іркіліссіз ақша қабылдауды ұйымдастыра білді.

Банктің облыстық басқармасында осы жұмыста аянбай тер төккен облыстық басқарманың бастығы М.Х. Битимбаев, орынбасарлар – К.К. Джазыкбаев, З.М. Васенина, бас бухгалтер Н.Ф. Трубникова, облыстық басқарма бөлімдерінің бастықтары И.Н. Нарушин, Л.А. Белякова, ҚЕКО бастығы С.А. Титтель және оның орынбасарлары – В.И. Семенов, А.Д. Нестеренко, АКО бастықтары – Н.Р. Раимханова, Г.А. Литвинова, Т.Ф. Хлусова, Г.И. Байтакова, инкассаторлық қызмет учаскесінің бастығы В.А. Дусин, инкассаторлар мен жүргізушілер: П.Г. Калачев, Р.О. Токтагулов, П.И. Федянин, Б.С. Карабаев, Д.А. Нургазин және басқалар.

Коммерциялық банк басшыларының ішінде Б.К. Кумашев, И.М. Кизилов, В.С. Шишова, Н.И. Ковязина, М.М. Менкенов, Л.С. Храмовалардың еңбегін атап өту қажет.

Өткен жылдар ішінде елімізде ірі масштабты қайта құрулар, нәтижелі экономикалық реформалар болды, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы әлемдік экономикалық жүйеге интегралданған нарықтық экономикасы бар кемелденген тәуелсіз мемлекет болып табылады.

Ақша айырбастаудың аяқталуы үлкен және маңызды жұмыстың бастауы болды. Ұлттық Банк реформаның басты мақсаты – өндірістердің құлдырауы, жоғары қарқынды инфляция кезіндегі қиын жағдайларда ұлттық валютаның тұрақтылығы және оның

айырбасталымдылығын қамтамасыз етуді табысты орындады. Ұлттық валютаны енгізгеннен кейінгі өткен жиырма жылдың нәтижелерін қорытындылап, қабылданған шешімдердің уақытылы әрі дұрыс болғаны жөнінде сенімділікпен ой қорытуға болады.